

Series II

Volume 8 (38)

2012

ՀԱՅ
ԴՐԱՄԱԳԻՏԱԿԱՆ
ՀԱՆԴԵՍ

ARMENIAN
NUMISMATIC
JOURNAL

TABLE OF CONTENTS

Vol. 8 (38), (2012)

Membership Discount Schedule	1
Numismatic Books Have Reached Armenia	1
Letters	1
Announcements	2
ՎԱՐԴԱՆՅԱՆ, Ռուբեն. Լեւոն I-ի «ոսկե դրամները» [VARDANYAN, Ruben. «Gold Coins of Levon I»]	3
SARYAN, L. A. Errors on Modern Banknotes of Armenia	31
Armenian Numismatic Literature	38
Քննադատություն՝ Լեւոն I-ի «ոսկե դրամները» յօդուածի մասին [Critique on «Gold Coins of Levon I» article]	39
Aram R. Vardanyan. <i>Islamic Coins Struck In Historic Armenia I; Early 'Abbāsid Period (142-277 AH / 759-891 AF)</i> , reviewed by Y. T. Nercessian]	41
Bibliography on Armenian Numismatists-Մատենագրութիւն հայ դրամագէտներու մասին	42
Armenian Numismatic Literature	43
Press Release; Numismatic Literature History	[44]
Letters Relating to Numismatic Books Shipped to Armenia	[45]
Letters and e-mails	47
NERCESSIAN, Y. T. Single Lion Coronation Trams of Levon I	49
Letters and e-mails	60
SARYAN, L. A. A New Variety of the 10-Ruble Kars City Note in the Saryan Collection	61
Mubayajyan, V. A. <i>Coins Minted in the Cities Yerevan, Gandzak and Nakhichevan During the Persian Domination 1500-1828 A.D.</i> , reviewed by Y. T. Nercessian	68
NERCESSIAN, Y. T. Numismatic Notes: Observations on “Newly-Found Groups of Artaxiad Coins,” Authored by Ruben Vardanyan and Karen Vardanyan	69
Editorial - <i>Խմբագրական</i>	71
Letters	72
Donations	72
NERCESSIAN, Y. T. Metrology of Copper Coinage of the Artaxiads of Armenia, Tigranes III (20-8 B.C.)	73
Armenian Numismatic Literature	80
CHRISTIANIAN, J. A. Seljuq Overstrike of Kaika'us II and a New Kardez Type for Hetoum I of Cilician Armenia	81
Armenian Numismatic Literature	88
BEDOUKIAN, Paul Z. Two Armenian Tokens	89
Armenian Numismatic Literature	92
Index	93

Series II

Volume 8 (38), Nos. 1 & 2

March/June 2012

ՀԱՅ
ԴՐԱՄԱԳԻՏԱԿԱՆ
ՀԱՆԴԵՍ

ARMENIAN
NUMISMATIC
JOURNAL

TABLE OF CONTENTS

Vol. 8 (38), (2012) Nos. 1-2

Membership Discount Schedule	1
Numismatic Books Have Reached Armenia	1
Letters	2
ՎԱՐԴԱՆԵԱՆ, Ռուբեն. Լեւոն I-ի «ոսկե դրամները» [VARDANYAN, Ruben. «Gold Coins of Levon I»]	3
SARYAN, L. A. Errors on Modern Banknotes of Armenia	31
Armenian Numismatic Literature	38
Քննադատութիւն՝ Լեւոն I-ի «ոսկե դրամները» յօդուածի մասին [Critique on «Gold Coins of Levon I» article]	39
Aram R. Vardanyan. <i>Islamic Coins Struck In Historic Armenia I; Early ‘Abbāsid Period (142-277 AH / 759-891 AF)</i> , reviewed by Y. T. Nercessian]	41
Bibliography on Armenian Numismatists-Մատենագրութիւն հայ դրամագէտներու մասին	42
Armenian Numismatic Literature	43
Press Release; Numismatic Literature History	[44]
Letters Relating to Numismatic Books Shipped to Armenia	[45]

ՀԱՅ ԴՐԱՄԱԳԻՏԱԿԱՆ ՀԱՆԴԷՍ

ARMENIAN NUMISMATIC JOURNAL

Series II

Vol. 8 (38), No. 1

March 2012

MEMBERSHIP DISCOUNT SCHEDULE

All Armenian Numismatic Society members receive a 20% discount on all publications*: *Armenian Numismatic Journal* issues (bound volumes included), *Special Publications*, Bedoukian publications, and also our silver medals.

* Except for publications with their price which are already offered at a reduced price

NUMISMATIC BOOKS HAVE REACHED ARMENIA

According to Ruben Vardanyan's e-mail of June 23, 2011, the books we sent to Armenia on September 7, 2010, finally have reached Armenia. For additional details of this shipment, see the copies of the letters at the end of this ANJ's issue.

Հարգելի Պրն. Ներսեսեան

Ինչպես ե՞ք: Գրքերը ապահով տեղ են հասել, պարունակությունը համապատասխանում է Ձեր ուղարկած ցուցակին: Շնորհակալություն իմ, թանգարանի և բոլոր նրանց կողմից, ում կբաժանվի այդ գրականությունը:

Լավագույն մաղթանքներով

Ռուբեն Վարդանյան

LETTERS AND E-MAILS TO THE EDITOR

Ստացանք ՀՀ-ի 2011-ի 3-ը: Շնորհակալություն:

Գլուխս խառն է զանազան բաներով, այդ պատճառով ուշացումով, բայց ի սրտե և բարեկամական ջերմությամբ շնորհավորում եմ Ձեզ ծննդյան հոբելյանի առիթով: Սաղթում եմ քաջառողջություն. սա ամենակարևորն է: Եվ շարունակեք պահպանել Ձեր առույգությունը, ստեղծելու կամքն ու կարողությունը: ՀԴԸ-ն, ՀՀ-ն և բոլոր նրանք, ում համար կարևոր է հայ դրամագիտությունը Ձեր կարիքը շատ ունեն: Ռուբեն Վարդանյան

ARMENIAN NUMISMATIC JOURNAL is the quarterly publication of Armenian Numismatic Society, an educational, non-profit organization. Editor, Y. T. Nercessian, 8511 Beverly Park Place, Pico Rivera, CA 90660-1920, USA (webpage: www.ArmNumSoc.org/; e-mail: ArmNumSoc@aol.com). Associate Editors, W. Gewenian and T. Nercessian, Corresponding Editors, L. A. Saryan. Non-member subscriptions \$60/70 per year. ISSN 0884-0180—LCCN 85-649443

LETTERS AND E-MAILS TO THE EDITOR

ANNOUNCEMENT

We would like to remind our membership that the pages of the *Armenian Numismatic Journal* are open to publish the Armenian coin collection of each member if the collector/member is willing to prepare the catalogue of his collection and photographs.

Preferably, we would like to see a descriptive catalogue, not a one where only *Armenian Coins and Their Values* or *Coinage of Cilician Armenia*, *Medieval Armenian Coins*, *Coinage of the Artaxiads of Armenia* numbers are referenced.

If the collection is very large, we may have to divide them into parts. If a collection requires 30 pages, we may have to create three parts. We have to decide this after we have received the original text and examine the catalogue.

The cataloguer can follow the format set forth in *ACV*, *CCA*, *MAC* (SNS II, pp. 191-268), *CAA*.

For additional help or question you can e-mail us at ArmNumSoc@aol.com.

This has been an active spring for numismatic exhibiting. On May 21, 2011, results were announced for the South Shore Coin Club show competition held in Milwaukee in early April. More than a dozen exhibits in all areas of numismatics were on display. My exhibit, "Armenia's Agony: Commemorative Medals of the 1915 Armenian Genocide" won "best-in-show" with a total score of 383 out of 400 points. The prize was a 1/10 ounce US gold eagle coin.

Armenian numismatics also scored well at the Central States Numismatic Society convention held on the last weekend in April in Rosemont, IL. My display "A Medieval Armenian Coin Hoard" won second in class in foreign coins, and "Armenia 1919: The Artistic Banknotes" won third in class in foreign paper money, in a field of about 70 exhibits. As in the last few years, competition at Central States was extremely tough with numerous superb exhibits covering all areas of numismatics. The prizes were a 1/4 ounce US gold eagle and a 1/10 ounce US gold eagle respectively.

Numismatic exhibiting is an excellent means of promoting our history and heritage to the outside world. It requires careful research, concise yet complete background and data, and a sense for tasteful and artistic presentation. I would like to encourage other members to try competitive exhibiting as a means of promoting Armenian numismatics.

Levon A. Saryan, Ph.D.

I am pleased to inform you that my new publication on the early Abbasid coins struck in historic Armenia in VIII - IX AD has recently been published. Please, find the attached file below.

I would be very grateful if you could make an announcement (promotion) of the catalogue among the members of the Armenian Numismatic Society. If there is anybody who is interested in purchasing a copy(ies), please let me know. If purchased 5 or more a discount of 10 % can be given.

Dr. Aram Vardanyan (aramvardanian@yahoo.com)

LEVON II PRE-CORONATION TRAMS

An article on the pre-coronation trams of Levon II (1270-1289) of Cilician Armenia is in progress. So far we have been able to catalogue 19 examples and only 15 of these have photographs. It would be appreciated very much if collectors who have from this type of coin consider including their holdings in our corpus.

The pre-coronation trams of Levon II are very rare. It is very important that collectors and museums participate in this study.

YTN

ԼԵԻՈՆ I-Ի «ՈՍԿԷ ԴՐԱՄՆԵՐԸ»

ՌՈՒԲԵՆ ՎԱՐԴԱՆԵԱՆ

Պատմ. գիտ. թեկնածու

Հայաստանի Պատմության Թանգարան

(Աղիւսակ 1-3)

Կիլիկեան Հայաստանի թագաւորներին վերագրուող ոսկէ դրամների խնդիրը շուրջ մէկ ու կէս դար ալեկոծում է դրամագէտների, պատմաբանների և հաւաքորդների մտքերը: Իսկակա՞ն են այդ դրամները, որոնք կրում են կիլիկեան թագաւորներ Լևոնի, Հեթումի և Կոստանդինի անունները, թէ՞ նոր ժամանակներում արուած կեղծիքներ են: Կոստանդինի դրամները ներկայ հետապօտութեան շրջանակից դուրս են, ուստի կ'անդրադառնամ միայն Լևոնի և Լևոն-Հեթումի ոսկէ դրամների խնդրին: Հետապօտողների բացարձակ մեծամասնութիւնը՝ Գուստաւ Շլիմբերգէից սկսած, երբ նա 1881 թ. առաջին անգամ հրատարակեց Լևոն I-ի կէս երկդրամների տիպն ունեցող մի ոսկէ դրամ¹, հակուած է դրանք համարել իսկական: Միակը, ով կտրուկ կերպով դէմ է արտայայտուել այս տեսակէտին, եղել է դրամագէտ Պերձ Կարապետեանը, յայտարարելով հետևեալը. «Վանքի (իմա՝ Վենետիկի Միխիթարեան միաբանութեան) հաւաքածոյին մէջ կայ Հեթում Ա. եւ Լևոն Բ-ի անուններով ոսկեայ դրամ մը որ կեղծ է, ինչպէս կեղծ են դժբախտաբար Ռուբինեան համարեալ բոլոր ոսկեդրամները, որոնք կը գտնուին վաճառական հայկական կեղծ դրամներու (արծաթ կամ ոսկի, Տիգրանեան կամ Ռուբինեան) մասին մանրամասն մենագրութիւն մը, որպէսզի մեր ազգային զգացումները շահագործող անխիղճ կեղծարարներ չշարունակեն իրենց շահատակութիւնները: Միակ իսկական ոսկէ դրամը կը գտնուի Ս. Ղազարու Թանգարանը եւ կը պատկանի Կոստանդին Ա. թագաւորին»²: Դժբախտաբար, նրա այդ ծրագիրը չի իրագործուել, և այսօր մենք չունենք այն հիմնադրումները, որոնք Պ. Կարապետեանին բերել էին նման վճռական ելրահանգման:

Կիլիկեան ոսկէ դրամների առկայ քանակը, դրանց ծագումը և պատկանելութիւնը պարզելու առաջին փորձը կատարել է Սերովբէ Ալիշանը, որը հայկական ոսկէ դրամների մասին իր ունեցած տուեալները, 1885 թ. Դեկտեմբերի 24-ին գրուած նամակով, փոխանցել է Հ. Սիմոն Անտոնեանին³: Հ. Կղեմէս Սիպիլեանի «Դասաւորութիւն Ռուբինեան դրամոց» գրքի խմբագիր

¹ Schlumberger 1881, Գ. Շլիմբերգէի այս յօդուածի հայերէն թարգմանութիւնը տե՛ս Սիպիլեան 1892, էջ 14-17:

² Կարապետեան 1952, էջ 166:

³ Հ. Սիմոն Անտոնեանը (1828-1888) Միխիթարեան վարդապետ էր և երկար տարիներ, մինչև իր վախճանը, եղել է Սերբիայի Նովի Սադ քաղաքի հայութեան հովուապետը, տարուած է եղել հայ դրամագիտութեամբ և աշխոյժ նամակագրական կապի մէջ է եղել Հ. Սիպիլեանի հետ, Հայ Դրամագիտական Հանդէս, Հ. IV, 1978, էջ 18:

Հ. Գրիգորիս Գալեմբեարեանը, ձեռք բերելով 1888 թ. վախճանուած Ս. Անտոնեանին ուղղուած վերոյիշեալ նամակի տեքստը, և մի քանի ուրիշ նորայայտ ոսկէ դրամների մասին Սերովբէ Ալիշանից տարիներ անց ստացած յաւելեալ տեղեկութիւնները, դրանք պետեղել է Կ. Սիպիլեանի գրքում՝ որպէս ընդարձակ յաւելում: Նկատի ունենալով 1885 թ. և դրանից յետոյ՝ մինչև 1892 թ., գրուած այդ տեքստերում իւրաքանչիւր բառի կարևորութիւնը և այն, որ Սիպիլեանի գիրքն այժմ հապուագիւտների շարքում է, դրանք ներկայացնում եմ ամբողջութեամբ: «1. Ունիմ նամակ հին ի Դ. Փիլիպպոսէ Մխիթ. առ հանգուցեալ հայրս, ուր յիշէ թէ ունին եղեր ոսկի մի Լեւոնի. այն հրդեհեալ է 1831 տարւոյն Բերայի հրդեհին: 2. Կոստանդնի ոսկին ի Սբ. Ղապար, ստացեալ ի հօրէս: 3. Ճանիկ Ամիրայի վախճանելոյ քով գտանի եղեր Լեւոնի ոսկի մը, որ հիմակ կորուսեալ է: 4. Տարիներ առաջ ինձ մէկ ծանօթ անձ, Կեսարիոյ վանքի մը վարդապետի քով տեսեր է Լեւոնի ոսկի: 5. Իմ ստացեալ Լեւոնի Առաքնոյ թագաւորի, ճիշդ բարեկամիդ ստացելոյն նման: Իմս ի Սբ. Ղապար է եւ պատկերեալ ի «Սիսուան» գիրս Հ. Ղեւոնդայ *[երկառիւծ, Վենետիկ]*: 6. Շլիւմպերկերին քով ի Փարիզ: Այս եկն ի Կեսարիոյ եւ Դ. Կղեմայ, վարդապետնելով (sic!), Սալա անուն խաբէրայ մի ծանր գնով գնեց, ապա տարաւ յԵրուսալէմ: Կորուսանէ ի Փարիզ, դրամափոխի մը քովէ գնէ Շլիւմպերկեր *[երկառիւծ, Փարիզ]*: 7. Հատ մի Լեւոն վաճառեալ ի Կեսարացոց ի շուկայն, եւ ապա յղեալ են ի Փարիզ, այն է ստացեալ բարեկամիդ ի Ռօլէնէ *[երկառիւծ, Վիեննա]*: 8. Հատ մի ալ գիտեմ նման առ վաճառողի, գուցէ նոյնպէս եկեալ ի Կեսարիոյ *[երկառիւծ, Պետերբուրգ կամ Գափիամաքի]*: Այսչափ են գիտցածս: Վերջի չորս հատս նման ըլլալուն *[երկառիւծ]*, եւ ալ կարծեմ թէ վերեւն տարիներս խումբ մը ասոնցմէ երեսուն ելած է, եւ գուցէ Լեւոն Բ (Ա թագաւորի) այն արծաթներուն հետ, զոր ստացանք ընդ Դ. Կղեմայ: ...Այն աստիճան կասկածիմ, որ եւ խորհիմ թէ այս վերջին ոսկիներն Լեւոն գրութեամբ՝ չըլլայ թէ նոյն իսկ կեղծեալ ըլլան. դիտէ որ մէկ շրթունք մի պակաս է ի պատկեր արքային. գուցէ հին դրամագործն այնպէս փորագրած է? Որպէս եւ է:»

«Հայ դրամագէտը կը գրէ ինձ՝ որ 1885էն ետեւ, քանի մը Ռուբլենան ոսկիք եւս յերեւան ելած են. 9. Լեւոնի ոսկի մը առ Ումեմն ի Կ. Պոլիս, որ նոյն է թիւ 5 եւ 7ին հետ *[երկառիւծ, Պետերբուրգ կամ Գափիամաքի]*: 10. Լեւոն-Հէթումի ոսկի, այժմ ի Ս. Ղապար, որ ինչպէս մեզ ստոյգ կ'երեւայ՝ է Հէթում Ա-Լեւոն Գի, ինչպէս պիտի խօսինք վարը Հէթում Աի վերջը յաւելուածի մէջ *[Լեւոն-Հէթում, Վենետիկ]*: 11. Լեւոնի ոսկի Ազգային թանգարանին Փարիզի, որոյ օրինակը ուղարկեց ինձ Փարիզի Յարգ. Բարսեղ Վ. Նուրիճանեան: Այս դրամն Լեւոն Բի է եւ նոյն՝ թիւ 6ին հետ. որուն վրայ քիչ մ'ետքը *[մէկ առիւծ, Փարիզ]*: 12. Ուրիշ մը՝ նոյն թիւ 10ին հետ, որուն գտնուած ըլլալը կը հաստատէ Հայ դրամագէտն *[Լեւոն-Հէթում, Վիեննա]*: Ասոնց պէտք է կցել՝ 13. Այն ոսկին, որուն համար Փարիզի թանգարանի տեսուչն հաստատած է՝ թէ առաջարկուած է իրեն Արեւելքէն

⁴ Ընթերցողի գործը հեշտացնելու համար, անկիւնադր փակագծերի մեջ շեղատառերով տալիս եմ դրամի տիպը և ներկայումս դրամի գտնուելու վայրը, որոնց մասին մանրամասն կը խօսուի ստորև:

ոսկի մը Լեւոնի, որ նոյն է թանգարանի օրինակին հետ (թիւ 11), ուստի եւ չէ գնուած *մէկ առիծ, Նիւ Եորք*»⁵:

Այս երկու նամակները, ու նաև Գալեմբեարեանի լրացումները, փաստօրէն, կատարում են կիլիկեան ոսկե դրամների պատմութեան հիմնական սկզբնաղբիւրի դերը, որը, ցաւօք, վերծ չէ անորոշութիւններից ու անձշտութիւններից: Սերոբէ Ալիշանի՝ ի սկզբանէ ոչ այնքան յստակօրէն տրուած պատկերը՝ գումարուելով Գալեմբեարեանի յաւելեալ տեղեկութիւններում եղած առանձին սխալ մեկնաբանութիւններին, որոշակի ապօգնութիւն են գործել Պտուկեանի և Ներսէսեանի յետաքննութիւնների արդիւնքների վրայ: Ուստի հարկ կայ կրկին վերադառնալու սկզբնաղբիւրներին և փորձելու հնարաւորութեան չափ բացել այս խճողուած թնջուկը:

Վերլուծելով մինչև 1892 թուականը ոսկե դրամների մասին յայտնի տեղեկութիւնները, Գալեմբեարեանն ամփոփել է այսպէս. «Ռուբենեան ոսկիներէն մինչեւ ցայժմ գտնուած կամ տեսնուած է 13 հատ: Սակայն ստուգւած եւ այժմ թանգարաններու մէջ պահուած Ռուբենեան ոսկի դրամ տասն հատ է միայն, 6 հատ Լեւոն Բ-ի (3ը վատ տեսակ՝ եւ 3ը վատ), 2 հատ Հեթումյ Ա-Լեւոնի Գ, 1 հատ Լեւոն Գ-ի⁶, եւ 1 հատ Կոստանդին Բ-ի⁷: Այսինքն, Լևոնի և Լևոն-Հեթումի անունով ոսկե դրամները միասին եղել են 8 հատ: Մօտ 70 տարի անց՝ 1960 թ., ոսկե դրամների «գոյքագրման» ուղղութեամբ Զ. Պտուկեանի կատարած հետաքննութեան արդիւնքում պարզուել է, որ Լևոն I-ի ոսկիների քանակը մնացել է նոյնը. 3+3՝ Լևոն I, և 2 հատ Լևոն-Հեթումի⁸: 1963-ին *Կիլիկեան Հայաստանի դրամները* գրքում երկառիւծ ոսկիներին աւելանում է ևս մէկը՝ Նուարդ Գալիամաքեանի (Նադիա Կապամաքի) հաւաքածուից՝ 1965-ին Խ. Մուշեղեանը հրատարակեց Լևոն I-ի մի այլ ոսկե դրամ՝ Էրմիտաժի հաւաքածուից⁹: Զ. Պտուկեանի կիլիկեան դրամների լրամշակուած կորպուսում՝ հրատարակուած 1979 թ., երկառիւծ ոսկիների քանակին աւելացուած է նաև այս վերջինը¹⁰: Խնդրի կապակցութեամբ վերջին հետաքննութեամբ՝ կատարուած 1990-ականների երկրորդ կէսին Ե. Ներսէսեանի կողմից, Լևոնի 8 և Լևոն-Հեթումի 2 ոսկե դրամներին աւելացան երկու հատ ցածր կշռի երկառիւծ ոսկե դրամներ¹¹:

Այսպիսով, ներկայումս Լևոն I-ի անունով ոսկե դրամները տասն են: Դրանցից երեքը ներկայացնում են կէս երկդրամների տիպը՝ դարձերեսին դէպի ձախ կանգնած մէկ առիւծի պատկերով, և հատուած են դիմերեսի և դարձերեսի նոյն կնիքներով: ՀՊԹ օրինակը այս դրամներից մէկն է: Հինգ դրամներ՝ Լևոն I-ի սովորական երկառիւծ տիպի են, բոլորը միևնույն կնիքներով հատուած: Համեմատաբար վերջերս ի յայտ եկած թեթև քաշի երկու

⁵ Սիպիլեան 1892, էջ 13-14:

⁶ Ի՞նչ դրամի մասին է խօսքը, և որտե՞ղ է այն գտնուած՝ պարզ չէ:

⁷ Սիպիլեան 1892, էջ 14. Լևոն Բ և Լևոն Գ պէտք է հասկանալ Լևոն I:

⁸ Պտուկեան 1960, էջ 19-21; Bedoukian 1962, pp. 115-116 (= Bedoukian 1981, 65-66).

⁹ Պտուկեան 1963, էջ 130, կատ. 6:

¹⁰ Մուշեղյան 1965, էջ 205-206:

¹¹ Bedoukian 1979, p. 130, cat. 6.

¹² Nercessian 1997, pp. 35-36 (= Nercessian 2000, pp. 222), Fig. III; Ներսէսեան 2000, էջ 241, նկ. III.

ոսկէ դրամները նոյնպէս երկաւիւծ դրամներից են: Լևոն Ի-ին առնչուող ոսկէ դրամների ևս մի տեսակ յայտնի է երկու օրինակով, որը, սակայն, վերագրուում է Հեթում Ի-ին, քանի որ դրամի մի կողմի վրայ նրա արծաթէ դրամների բնորոշ՝ դէպի աջ կանգնած առիւծն է և «Հեթում թագաւոր» գրութիւնը, իսկ միւս կողմի վրայ Լևոն Ի-ի երկաւիւծ արծաթէ դրամների դիմերեսի տիպերից մէկն է՝ գահին բալմած թագաւորի պատկերով և «Լեոն թագաւոր հայոց է» գրութեամբ:

Մինչև 1885 թ. Սերովբէին յայտնի ութ ոսկեդրամներից եօթը եղել են Լևոնի անունով, մէկը՝ Կոստանդինի: Մի կողմ թողնելով Լևոնի առաջին երեք դրամների վերաբերեալ պոետ բանաւոր և անստոյգ տուեալները, առաւել ևս, որ նրանցից մէկի մասին ասուած է, թէ այն կարող էր Լևոն III-ինը լինել, հետևենք յաջորդ դրամների մասին Սերովբէի յայտնած տուեալներին (փակագծերում պահպանելով սկզբնաղբիւրում տրուած համարակալումը), որոնցից ամենավաղի մասին տեղեկութիւնը վերաբերում է 1876 թուականին:

Երկաւիւծ տիպի ոսկէ դրամների ծագումնաբանութիւնը և պատմութիւնը:

1. (5). Վենետիկ, Միսիթարեան Թանգարան: Կշիւր 7 գ., տրամ. ^o մմ, կ/փ¹³ 12 ժ¹⁴:

Այս դրամի մասին Սերովբէ Ալիշանը գրել է եղբօրը 1876 թ. նոյեմբերի 29-ի նամակում (տե՛ս ստորև): Գծանկարը պատկերուած է «Միտաւա»-ում, կշռում է 7 գ.¹⁵ ըստ Ղևոնդ Ալիշանի, և գտնուում է Ս. Ղապարում՝ ըստ Սերովբէի: Ո՛չ Պերճ Կարապետանը, և ո՛չ էլ Զարէ Պտուկեանը, որոնք ուսումնասիրել են Վենետիկի Միսիթարեան Թանգարանի կիլիկեան ողջ ժողովածուն, այդ դրամն այնտեղ չեն տեսել¹⁵: Սերովբէն նշում է, որ իր դրամին ճիշտ նման մէկ այլ դրամ՝ դարձերեսին երկու առիւծներով, եղել է Անտոնեանի բարեկամի մօտ¹⁶:

2. (6). Փարիզ, Ֆրանսիայի Ազգային Գրադարան, Գ.հ. B6/G77: Կշիւր 6.32 գ., տրամ. 23 մմ, կ/փ 12 ժ¹⁷ (Աղ. 2.5):

Առաջին հայեացքից թւում է, թէ սրա հարցը պարզ է. սա պէտք է լինէր այն դրամը՝ մէկ առիւծով, որը պատկանել է Գ. Շլիմբերժէին, որը նա հրատարակել է 1881 թ. Ֆրանսիայում, որի գծանկարը Ղ. Ալիշանը տեղագրել է իր գրքում՝ յղելով Շլիմբերժէի համապատասխան յօդուածը, որի հայերէն թարգմանութիւնը և գծանկարը Գալեմբերեանը ներառել է Սիպիլեանի գրքում, երև, այնուհետև, Շլիմբերժէի ժողովածուի միւս դրամների հետ յայտնուել է Ֆրանսիայի Ազգային Գրադարանում, տասնամեակներ անց Պտուկեանն այն փոխանակել է տասը կիլիկեան դրամներով և 1983 թ. բերելով Երևան՝ նուիրել է Հայաստանի Պատմութեան Թանգարանին:

¹³ Կ/փ – կնիքների փոխարաբերութիւնը՝ դարձերեսի կնիքի առանցքի դիրքը դիմերեսի կնիքի առանցքի նկատմամբ, ժամացոյցի սլաքի շարժման ուղղութեամբ:

¹⁴ Ալիշան 1885, էջ 381, 1:

¹⁵ Պտուկեան 1960, էջ 21:

¹⁶ Անտոնեանի առեղծուածային բարեկամի հարցին կ'անդրադառնամ աւելի ուշ:

¹⁷ Սիպիլեան 1892, էջ 18, նկ. 7 և էջ 7, նկ. 3՝ նոյն գծանկարը ոսկեգոյն: Kévorkian 1996, p. 244, № 191.2-3; Armenia Sacra 2007, p. 243, № 104.

Իրականում, սակայն, խօսքն այստեղ մեկ այլ դրամի մասին է, և դա պարզ է դառնում, երբ 1885 թ. Սերովբեի գրած տողերը համեմատում ենք 1877 թ. Օգոստոսի 29-ին եղբորը գրած նամակում շարադրական տեղեկությունների հետ: Այս դրամի նույնացման խնդիրը հանգուցային է, այդ պատճառով անհրաժեշտություն կայ մանրամասն վերլուծության: 1877-ի Օգոստոսին Սավա անունով յոյն հնավաճառը գալիս է Վենետիկ և Ղ. Ալիշանին առաջարկում է Հևոնի ոսկե դրամ՝ 100 օսմանեան լիրայով: Սերովբեն, իմանալով այդ մասին, եղբորը գրում է, որ այդ նոյն դրամը խոստացուել էր իրեն վաճառել 10 լիրայով, և ինքը սպասում էր այդ դրամին: Այս դեպքից յետոյ, Սերովբեն, չգիտենք թե ինչ ճանապարհով, պարզում է, որ Սիպիլեանը խելթահան է արել («սլոբաբանությամբ Սիպիլեանի») այդ հնավաճառին, որին Սերովբեն անուանում է Սիպիլեանի բարեկամությունը վայելող «համբաւաւոր խարդախապետ», և վերջինս դրամը գնել է 50 լիրայով, յոյսով, որ աւելի թանկ գնով կը վերավաճառի որևէ հայի: Այս ամենը նա եղբորը յայտնում է որպէս գաղտնիք¹⁸: 1885-ի նամակում նոյն պատմությունը Սերովբեն շարադրել է կարճ. «Այս եկն ի Կեսարիոյ եւ ՚ Հ. Կղեմայ, զարթուցանելով (sic!)»¹⁹, Սավա անուն խաբեբայ մի ծանր գնով գնեց, ապա տարաւ յԵւրոպայ»: Ղ. Ալիշանն այդ դրամը, բնականաբար, չի գնել: Յետոյ այն յայտնուել է Փարիզում և, ժամանակ անց, Շլիմբերթեն գնել է ինչ-որ դրամափոխից:

Եթէ, ինչպէս տեսնում ենք, 1877-ի և 1885-ի պատմությունները նոյն դրամի մասին են, ուրեմն խօսքն այստեղ երկառիւծ տիպին է վերաբերում, քանի որ 1876-77 թ. Սերովբե Ալիշանն ունեցել է Հևոնի մէկ ոսկե դրամ. այն է՝ ցուցակի թիւ 5-ը, որը երկառիւծ է: Նա չի ասում, թէ խնդրոյ առարկայ դրամը եղել է այլ տիպի. պարզապէս նշում է, որ այն աւելի լաւն է քան իր ունեցածը («քան իմն լաւագոյնն է»): 1881 թ. Շլիմբերթեի հրատարակած դրամը մէկ առիւծով է, հետևաբար Սերովբեի ցուցակի թիւ 6 դրամը մէկ այլ դրամ է, որը նոյնպէս պատկանել է Շլիմբերթեին: Սա, անկասկած, Շլիմբերթեի հաւաքածուի թիւ 1391 երկառիւծ տիպի ոսկե դրամն է²⁰, որն այժմ գրանցուած է Ֆրանսիայի Ազգային Գրադարանում և վերջին անգամ հրատարակուել է 2007 թ.²¹:

¹⁸ Նամակի բնագիր տեքստը տե՛ս ստորև:

¹⁹ «Զարթուցանել» բայը արևմտահայերէնում ունի նաև «գրգռել» փոխաբերական իմաստը, տե՛ս Զարեան 2006, էջ 254: Գալեմբեարեանին այս բառը թուացել է տարօրինակ ու ոչ տեղին, այդ պատճառով աւելացրել է՝ (sic!), նշելու համար, որ բնագրում հենց այդպէս է գրուած, և որ այստեղ սխալ չկայ:

²⁰ Ե. Ներսէսեանը, այժմ՝ հասկանալի պատճառով, չի կարողացել համապատասխանեցնել Փարիզի այս դրամը Սերովբե Ալիշանի ցուցակի որևէ դրամի հետ ու հաւանական է համարել, որ այն գնուել է Ռօլեն հաստատությունից: Բայց, միևնույն ժամանակ, կարողացել է պարզել, որ «դրամի ծագման ստուգաբանությունը մեկի կ'առաջնորդէ դարձեալ Շլիմբերթեի հաւաքածոն», տողատակում պարզաբանելով՝ «Ըստ Bibliothèque Nationale de France-ի արխիւներուն, նախապէս, Գիստաւ Շլիմբերթեի հաւաքածոյին մի մասն էր, թիւ 1391», Ներսէսեան 2000, էջ 237, 241, Դասաւորութիւն IIդ: Սա կարևոր ճշտում է, որն ամրապնդում է մեր տեսակէտը:

²¹ Armenia Sacra, p. 243, № 103, որտեղ յօդուածի հեղինակը դրամի ծագման մասին անորոշ ասում է՝ "Provenance: ancien fonds de la Bibliothèque Nationale de France":

Սերովբէ Ալիշանն, իր ցուցակում ընդգրկելով այս դրամը, նկատի է ունեցել հենց երկատիւ տիպը. դա առաւել ևս պարզ է դառնում նամակի հետագայ շարադրանքից (որի մասին՝ քիչ անց): Նա շատ լաւ գիտէր, որ Շլիսբերգէն 1881 թ. հրատարակել է մէկ առիւծով ոսկէ դրամ, որի մասին տուեալները և գծանկարը Ղևոնդ Ալիշանն ընդգրկել էր «Միտում»-ում: Եթէ Սերովբէն իր դրամի մասին յղել է եղբօր գիրքը, նոյնը կ'անէր նաև Շլիսբերգէի դրամի համար, բայց չի արել: Այսինքն, նա այստեղ ոչինչ չի շփոթել և լաւ պատկերացրել է, թէ ինչ դրամի մասին է գրում: Սխալմունքը գալիս է Գալեմբերեանից, որը տեղեակ չլինելով Շլիսբերգէի մօտ եղած երկրորդ դրամի մասին, ենթադրել է, թէ Սերովբէն յիշատակել է մէկ առիւծով՝ բոլորին յայտնի դրամը:

Այս ելրակացութեան օգտին խօսող այլ փաստարկներ ևս կան, որոնց կ'անդրադառնամ քիչ աւելի ուշ:

3. (7). Վիեննա, Միխթարեան Թանգարան: Կշիռը 6.25 գ, տրամ. ° մմ, կ/կի 12 ժ:

Վիեննայի Միխթարեան Թանգարանն ունի Լևոնի երկատիւ տիպի ընդամենը մէկ ոսկէ դրամ: Ուրեմն սա այն դրամն է, որի մասին Գալեմբերեանը գրում է. «Միւսն՝ լաւագոյն օրինակ մը, վոր ձեռք բերած է Հ. Ս. Անտոնեան Ռօլէն հնավաճառէն ի Փարիս 500 ֆրանքով, այժմ կը գտնուի Վիեննայի Միխթարեանց թանգարանը»²²: Գալեմբերեանի այս հաղորդումը՝ երեք կէտով համընկնելով Սերովբէի յայտնածին, տալիս է նաև յաւելեալ տեղեկութիւններ դրամի գնի և նրա պահպանման վայրի մասին: Անհասկանալի է, թէ ինչո՞ւ է Ներսէսեանն անտեսել Գալեմբերեանի այս տեղեկութիւնը և Վիեննայի օրինակն է համարել ոչ թէ Ս. Ալիշանի թիւ 7, այլ թիւ 9 դրամը: Պտուկեանը նոյնպէս չի կողմնորոշուել, թէ Սերովբէի ցուցակում ո՞րն է Վիեննայի դրամը՝ թիւ 7-ը, թէ՞ 9-ը²³: Սերովբէի և Գալեմբերեանի տեղեկութիւններում կայ, սակայն, մի անհամապատասխանութիւն. ըստ Սերովբէի, այդ դրամը Ռօլէնից ստացել է Անտոնեանի առեղծոածային բարեկամը, որի գոյութեան մասին Սերովբէն յիշատակում է նաև թիւ 5 դրամի կապակցութեամբ, իսկ ըստ Գալեմբերեանի՝ դրամն անձամբ ձեռք է բերել Անտոնեանը: Ո՞րն է սրանցից ստոյգը՝ դժուարանում եմ ասել: Ամէն դէպքում, թուում է, թէ դրամը հասել է Վիեննա Անտոնեանի միջոցով:

4. (8 կամ 9). Պետերբուրգ, Պետական Էրմիտաժ: Գ.հ. 583/962: Կշիռը 6.9 գ, տրամ. 24 մմ, կ/կի 12 ժ:

Դրամը, ոսկէ 16 ուրիշ արևելեան դրամների հետ միասին, երկար տարիներ գտնուել է Էրմիտաժի «Արևելեան բաժնում» (№ 5154) որպէս անցեալից մնացած և չգրանցուած ժառանգութիւն, այնուհետև յանձնուել է նոյն թանգարանի «Դրամագիտութեան բաժնին» (№ 583/962)²⁴:

²² Սիպիլեան 1892, էջ 17-18:

²³ Պտուկեան 1960, էջ 20:

²⁴ Մուշեղյան 1965, էջ 206:

5. (8 կամ 9). Ուր լինելն անյայտ է: Նախկին Նուարդ Գափամաջեան ժողովածու: Կշիռը 7.09 գ, տրամ. ° մմ, կ/փ 12 σ^{25} :

Մինչև 1892 թուականը առարկայօրէն յայտնի, թիւ 8 և 9 ոսկե դրամները ևս երկառիւծ տիպի են՝ դա պարզ ասուած է Սերովբէի հաղորդման մէջ: Դրամների ծագումնաբանութիւնն ամբողջովին ստուերում է, հետևաբար կարող ենք ընդամենը ասել, որ սրանք Սերովբէի յիշատակած երկու դրամներն են, բայց թէ որը որն է՝ առկայ տուեալներու վրայ հնարաւոր չէ պարզել: Ս. Ալիշանը և Գալեմբեարեանը թիւ 8 և 9 դրամների մասին չափագիտական կամ մէկ այլ տուեալ չեն տալիս դրանք իրարից տարբերակելու համար, և պարզ չէ, թէ դրանցից որն է հասել Պետերբուրգ, որը՝ Գափամաջիին:

Հարցի բնութեամբ պաղուողների ուշադրութիւնից դուրս է մնացել ևս մի հանգամանք. Ս. Ալիշանի 1885 թ. նամակի վերջին հատուածում «վերջի չորս հատս նման ըլլալուն» և «այս վերջին ոսկիներն ԼԵԻՆ գրութեամբ» արտայայտութիւնները լրացուցիչ կերպով հաստատում են, որ այդ նամակում թուարկուած թիւ 5-8 դրամները նոյն՝ երկառիւծ, տիպի են, այսինքն՝ թիւ 6 դրամը չէր կարող լինել մէկ առիւծով:

Կարող ենք, ուրեմն, ամփոփել, որ 1892-ի և ներկայիս դրութեամբ փաստացի յայտնի՝ Լևոնի երկառիւծ տիպի հինգ ոսկե դրամները հետևեալն են.

1. (5). Վենետիկ - (Ս. Ալիշան > Ղ. Ալիշան²⁶ կամ Մխիթարեան Թանգարան):

2. (6). Փարիզ - (Կեսարիա > Սիպիլեան > առաջարկուել է Ս. Ալիշանին > Սավա > առաջարկուել է Ղ. Ալիշանին > դրամափոխ Փարիզում > Շլիսբերգէ > Ֆրանսիայի Ապգային Գրադարան):

3. (7). Վիեննա - (Կեսարիա > Ռօլէն > Անտոնեանի բարեկամ (°) > Անտոնեան > Մխիթարեան Թանգարան):

4. (8). Պետերբուրգ կամ Գափամաջեան - (Կեսարիա (°) > °):

5. (9). Պետերբուրգ կամ Գափամաջեան:

Գալեմբեարեանն, այնուհետև, հաղորդում է, որ Ս. Ալիշանն իրեն յայտնել է 1885 թ. յետոյ երևան եկած կիլիկեան մի քանի այլ ոսկե դրամների մասին, բայց, ի տարբերութիւն նախորդ նամակի, որը ներկայացրել է անփոփոխ, նոր դրամների վերաբերեալ խմբագիրն աւելացրել է նաև իրեն յայտնի տուեալները՝ թուարկելով ևս հինգ դրամ՝ թիւ 9-13: Թիւ 9 երկառիւծ ոսկե դրամի մասին արդէն խօսուեց: Այժմ անցնենք Լևոնի մեկ առիւծով տիպի ոսկիներին:

²⁵ Boutin 1983, p. 164, Pl. LXII, 1192.

²⁶ Ի դէպ, նկատենք, որ Ս. Ալիշանը չի ասում, թէ իր դրամը թանգարանում է, այլ գրում է՝ «իմս ի Ս. Ղապար»: Սա կարող է նշանակել, որ դրամը յանձնել է եղբօրը, այլ ո՛չ թանգարանին: Գուցէ սա բացատրութիւնն է այն բանի, որ «Միտաւաճ»-ում գծանկարով պատկերուած դրամը հետագայում ոչ որ չի տեսնել:

Կէս երկդրամների տիպի ոսկէ դրամների ծագումնաբանությունը և պատմությունը:

1. Երևան, Հայաստանի Պատմութեան Թանգարան, Գ.հ. 19332: Կշիռը 4.83 գ, տրամ. 23.1 մմ, կ/փ 12 ժ (Աղ. 1.2):

Սկսենք այս տիպի առաջին և այդ ժամանակներում միակ հրատարակուած դրամից, որի մասին Սերոբէ Ալիշանը չի յիշատակել իր նամակներում: Դա փոքր ինչ վարմանալի է թւում և, ինչպէս տեսանք, թիւրիմացութեան առիթ է տուել: Գուցէ պատճառն այն է, որ Գ. Շլումբերդէի մէկ առիւծով դրամն արդէն հանրայայտ էր, և հարկ չի համարել խօսել այդ մասին: Իր յօդուածում, Շլումբերդէն դրամի ձեռք բերման վերաբերեալ տեղեկութիւն չի յայտնում: Գիտենք միայն դրամի հետագայ ձակատագրի պատմությունը, որը ներկայացուեց վերը՝ թիւ 6 դրամի մասին խօսելիս:

2. (11). Փարիզ, Ֆրանսիայի Ազգային Գրադարան, Գ.հ. B5/G36: Կշիռը 5.31 գ, տրամ. 24 մմ, կ/փ 12 ժ (Աղ. 1.1):

Սա այն օրինակն է, որը 1880-ական թթ. երկրորդ կեսից սկսած պահուում է Ֆրանսիայի Ազգային Գրադարանում: Ս. Ալիշանի կողմից վերն ասուածին՝ Գալեմբերեանն աւելացնում է. «Շլումպէրկէրի սոյն հրատարակած ոսկէդրամէն՝ լաւագոյն օրինակ մը ձեռք բերած է Փարիզի Ազգային թանգարանէն...»²⁷: Այնուհետև, ծանօթագրութեան մէջ ասում է. «Փարիզի Ազգային թանգարանի օրինակն թերեւս այն է, որոյ մասին Կ. Շլումպէրկէր կը գրէ ինձ՝ թէ ոմն Հոֆման 1886-ին իրեն ներկայացուցած է Լեւոնի ոսկէդրամ մը, որ իւր օրինակին հետ ճշդիւ նոյն էր եւ կը կշռէր կրամ 5.20»²⁸: Armenia Sacra-ում, ինչպէս և թիւ 6-ի ծագման վերաբերեալ, պարզապէս գրուած է. "Provenance: ancien fonds de la Bibliothèque Nationale de France":

3. (13). Նիւ Եորք, Ամերիկեան Դրամագիտական Ընկերակցութիւն: Կշիռը 5.40 գ, տրամ. " մմ, կ/փ 12 ժ:

Դրամի սկզբնական պատմութիւնն աղօտ է: Ե. Ներսէսեանը դրամի մասին գրում է հետևեալը. «15. Լևոն Ա-ի մէկ առիւծով ոսկեայ դահեկան, նախապէս պատկանած է Նշան Գալըպճեանին, ապա միացած է Գ. Պաղտատլեանի հաւաքածոյին: Պտուկեան գնեց Պաղտատլեանի հաւաքածոն 1968-ին: 1984-ին Պտուկեան նուիրեց Պաղտատլեանի Լևոն Ա-ի ոսկեայ դահեկանը Նիւ Եորքի Ամերիկեան Դրամագիտական Ընկերակցութեան (American Numismatic Society) Թանգարանի հաւաքածոյին»²⁹: Ըստ Ներսէսեանի, սա մեկ առարկայօրէն յայտնի երեք դրամներից մէկն է: Հետևաբար պէտք է եզրակացնել, որ Զ. Պտուկեանի Coinage of Cilician Armenia-ում տրուած ոսկէ դրամի լուսանկարը (համ. 5) հնեց այս դրամի պատկերն է, թէև աստղանիշը դրուած է BN-ի (Ֆրանսիայի Ազգային Գրադարան) վրայ (էջ 130): Աւելին, կարծում եմ, որ սա այն դրամն է, որի մասին տեղեկութիւն են յայտնել դեռևս Ս. Ալիշանը և Գալեմբերեանը. «13. Այն ոսկին, որուն համար Փարիզի թանգարանի տեսուչն հաստատած է՝ թէ առաջարկուած է իրեն Արեւելքէն ոսկի մը Լեւոնի,

²⁷ Միսիլեան 1892, էջ 17: Դրամի ոսկեգոյն գծանկարը հրատարակուել է՝ Կ. Միսիլեան, նշու. աշխ., էջ 7, նկ. 7, լուսանկարը՝ Dedeyan 1984, p. 109; Armenia Sacra, p. 243, № 103.

²⁸ Միսիլեան 1892, էջ 17, ծան. 3:

²⁹ Nercessian 1997, p. 31; Ներսէսեան 2000, էջ 235-236:

որ նույն է թանգարանի օրինակին հետ (թիւ 11), ուստի եւ չէ գնուած»³⁰։ Մի քանի էջ անց Գալեմբեարեանը վերադառնալով այս դրամին, գրում է. «Այս դրամոյն երրորդ օրինակն, ինչպէս յիշեցինք, Ազգային թանգարանի վարիչը տեսած է, բայց թէ այժմ ո՛ւր է, անծանօթ է»³¹։ Ներսէսեանը նույնպէս կարծում է, թէ դրամի «ուր գտնուիլը անյայտ կը մնայ»։ Մինչդեռ, ամենայն հաւանականութեամբ, սա այն է, որն այժմ պատկանում է Ամերիկեան Դրամագիտական Ընկերակցութեանը (ANS)։ Հետևաբար՝ Ներսէսեանի ցուցակի թիւ 13-ը և 15-ը և Գալեմբեարեանի թիւ 13-ը, փաստօրեն, նոյն դրամներն են։ Երբ այս դրամն առաջարկուել է Ֆրանսիայի Ազգային Գրադարանին (BNF), նրանք, առնուալն, ունեցել են թիւ 11, շատ լաւ տեսք ունեցող, դրամը։ Շլիմբերժէինը (այժմ՝ ՀՊԹ-ինը) և ANS-ինը՝ մաշուած տեսք ունեցող կամ վատ հատուած և ծակուած դրամներ են։ Ունենալով աւելի լաւ դրամ, BNF-ի տնօրէնը, բնականաբար, մերժել է աւելի վատը ձեռք բերելու առաջարկը։ Ներսէսեանն իր ցուցակի թիւ 15 դրամի մասին ասում է. «նախապէս պատկանած է Նշան Գալըպճեանին»։ BNF-ի մերժումից յետոյ, նոյն այդ դրամը կարող էր ձեռք բերած լինել Գալըպճեանը, որը յետոյ անցել է Պաղտատլեանին։ 1968-ին Պտուկեանը գնել է Պաղտատլեանի ժողովածուն՝ այս դրամի հետ միասին, իսկ 1984-ին նուիրել է ANS-ին³²։

Այսպիսով, 1880-ական թուականներից ի վեր յայտնի է Լևոն I-ի արծաթէ կէս երկդրամի տիպի երեք ոսկէ դրամ, որոնցից մէկը շատ լաւ փճակում է, պահում է Ֆրանսիայի Ազգային Գրադարանում, միւս երկուսը, որոնք ծակուած են և վատ հատուած կամ մաշուած տեսք ունեն, գտնուում են Հայաստանի Պատմութեան և Ամերիկեան Դրամագիտական Ընկերակցութեան թանգարաններում։

1. Երևան – (Շլիմբերժէ > BNF > Պտուկեան > ՀՊԹ)։
2. (11). Փարիզ – (Հոֆման > BNF)։
3. (13). Նիւ Եորք – (Արևելք (*) > առաջարկուած BNF-ին > Գալըպճեան > Պաղտատլեան > Պտուկեան > ANS)։

Լևոն-Հեթում ոսկէ դրամների ծագումնաբանությունը և պատմությունը։

Ոսկէ դրամների երրորդ տեսակը մի կողմից ներկայացնում է Լևոն I-ի սովորական արծաթէ դրամների տիպերից մէկը, միւս կողմից՝ Հեթում I-ի դրամների տիպը՝ դէպի աջ կանգնած առիւծ, առջևի ձախ թաթով երկար խաչ բռնած։ Այս դրամներից երկու հատ ի յայտ են եկել 1885-ից յետոյ։

1. (10). Վենետիկ, Միսթարեան Թանգարան։ Կշիռը 5.85 գ, տրամ. ° մմ, կ/փ 6 ժ (Աղ. 2.7)։

Գալեմբեարեանը յայտնում է Ս. Ալիշանից ստացած տեղեկութիւնը, որ «1885-էն ետեւ քանի մը Ռուբենեան ոսկիք եւս յերեւան ելած են», այդ թւում «10. Լևոն-Հեթումի ոսկի, այժմ ի Ս. Ղապար»։ Այնուհետև տալիս է յաւելեալ տեղեկութիւններ, չնշելով, ցաւօք, դրանց աղբիւրը. «Ասկէ քանի մը

³⁰ Միսիկեան 1892, էջ 14.

³¹ Նոյն տեղում, էջ 17։

³² Ներսէսեանը, հարցադրման ձևով, նույնպէս հակուած է իր ցուցակի թիւ 13 և 15-ը համարել միևնույն դրամը, Ներսէսեան 2000, էջ 235-236, 238։

տարի յառաջ եգիպտոս՝ Գահիրէ-Թունուսի եւ Պուպաստեայ մէջ Զակաղիկ անուանեալ տեղն փոքրիկ ոսկեղրամ մը գտնուեցաւ, Ա կողմը՝ ԼԵԻՈՆ եւ Բ կողմը ԼԵԹՐՈՒՄ ընթերցուածով: Այս դրամն այժմ Վենետիկի Միխթարեանց թանգարանը կը պահուի»: Միպիլեանի գրքում տրուած յաւելուածում Գալեմբերեանն առաջին անգամ հրատարակել է դրամի գծանկարը³³: 1885-ին լոյս տեսած Ղ. Ալիշանի «Միսուան»-ում այս դրամի մասին, բնականաբար, դեռևս խօսք չկայ:

2. (12). Վիեննա, Միխթարեան Թանգարան, Գ.հ. 1295: Կշիւր 5.30 գ, տրամ. 6 մմ, կ/փ 6 ժ³⁴:

Ս. Ալիշանն այս դրամի մասին նոյնպէս տեղեակ է եղել, իսկ Գալեմբերեանն իր կողմից աւելացրել է. «Երկրորդ օրինակ մը գտնուեցաւ այնուհետեւ, որ եւ այժմ եւրոպայեան ավագանոյ մը թով է»³⁵: Այս դրամը Վիեննայի Միխթարեան Թանգարանում է յայտնուել 1892 թ. յետոյ, քանի որ այդ թուականին Գալեմբերեանը գիտէր Վանթում պահուող միայն մէկ ոսկե դրամի մասին, այն է՝ 3. (7) երկաւիւծ դրամը³⁶:

* * *

Ամփոփելով XIX դարում երևան եկած Լևոնի անունը կրող ոսկե դրամների հետաքննութեան արդիւնքները, կարող ենք արձանագրել, որ 1892 թ. դրութեամբ յայտնի է եղել տասը ոսկեղրամ: Այս փուլին վերաբերող նոյնքան դրամ արձանագրել է նաև Ներսէսեանը³⁷: Փաստօրէն, վերջին աւելի քան 130 տարուայ ընթացքում, եթէ հաշուարկի սկիւբ համարենք 1876 թուականին առաջին աուարկայական դրամի վերաբերեալ Ս. Ալիշանի վկայութիւնը, ոսկե դրամների տուեալ տեսակների քանակը չի աւելացել: 1892 թ. եղել է և կայ՝ 5 հատ Լևոնի երկաւիւծ³⁸, 3 հատ Լևոնի մէկ աւիւծով և 2 հատ Լևոն-Հեթումի ոսկեղրամ: Դրամների ծագումնաբանութեան և նոյնացման ուղղութեամբ մեր կողմից կատարուած ճշգրտումները, որոշակի պարզութիւն մտցնելով փաստագրման առումով, թոյլ են տալիս կատարել մի քանի բացա-

³³ «Եթէ մենք առաջին անգամ հրատարակելու բախտը կ'ունենանք, այն՝ Վենետիկոյ Միխթարեանց Գեր. Ամեն. Աբրահօր՝ Իգնատիոս Արքեպ. Կիւրեղեանի մեծ շնորհն է, որ շնորհեց ինձ դրամոյս օրինակն ի ձեռն Մեծ. Լ.Յ.Վ.ի Թորոսեան, եւ նոյնպէս Հայ դրամագիտին (իմա՝ Ս. Ալիշանի), որ վերոյիշեալ տեղեկութեամբք հանդերձ՝ ուղարկեց դրամին լուսանկար պատկերը»: Միպիլեան 1892, էջ 29-30, նկ. 15 (էջ 30) և նկ. 14 (էջ 24): Այս նոյն գծանկարն է տրուած՝ Nercessian 1997 (2000), Fig. IV և Ներսէսեան 2000, էջ 241, նկ. IV: Դրամի լուսանկարը՝ Bedoukian 1979, Pl. 1.7, p. 130: Որ այս դրամն այժմ գտնուում է Վենետիկի Միխթարեանների մօտ, Ե. Ներսէսեանը յղում է՝ Fr. Dajad Yardemian, St. Lazare Island, the Monastic Headquarters of the Mechitarist Order, Venice, 1990, p. 41.

³⁴ Պտուկեան 1960, էջ 21, պատկեր 5, և Bedoukian 1962, p. 116, Pl. XXV.5, ինչպէս նաև՝ Պտուկեան 1963-ում տրուած լուսանկարի վերաբերեալ (էջ 130, Տախտ. 1.7) այս դրամը սխալմամբ նշուած է որպէս Վենետիկի Միխթարեան Թանգարանի օրինակ: Նոյն լուսանկարը, բայց ճշտօրէն նշուած որպէս Վիեննայի Միխթարեան Թանգարանի օրինակ, տրուած է՝ Nercessian 1995, p. 124, Pl. 25, № 315.

³⁵ 4. Միպիլեան, նշու. աշխ., էջ 29:

³⁶ Նոյն տեղում, էջ 6:

³⁷ Ե. Ներսէսեան, Հաշուեկշիռ Կիլիկիոյ..., (2000), էջ 237, Աղ. 2, Iա-գ, IIա-ե, IIIա-բ:

³⁸ Թերևս այսօր իրականում գոյութիւն ունի դրանցից չորս հատը միայն:

յայտումներ ու դրանցից բխող եկրահանգումներ, որոնք Հական դեր կարող են խաղալ խնդրահարույց կիլիկեան ոսկեդրամների իրական ծագումը հասկանալու հարցում: Այդ դրամների յայտնուելու ժամանակագրության տեսանկյունից՝ կարելի է նկատել, որ մինչև 1885 թ. յայտնի են դարձել երկու առիժով և մէկ առիժով տիպերը: Դրանցից, համապատասխանաբար, ևս մէկ և երկու հատ ի յայտ են եկել 1885-ից յետոյ: Լևոն-Հեթում դրամները յայտնուել են 1885-1892 թթ. արանքում:

Երկառիժ դրամների աշխարհագրությունը տանում է դէպի Կեսարիա, Լևոն-Հեթում դրամներից մէկինը՝ Եգիպտոս, իսկ մէկ առիժով դրամներից մէկին՝ 3. (13)-ի, վերաբերեալ անորոշ ասուած է՝ Արևելքից: Այս տեղեկութիւնները կարող են ձիշտ լինել, բայց նոյն յաջողութեամբ կարող են հնարուած լինել կեղծարարների կողմից՝ իրենց «ապարանքին» հաւաստիութեան փաթեթաւորում տալու նպատակով:

Թերևս ամենանշանակալի փաստը, որը չի նկատուել կամ անտեսուել է բոլորի կողմից, բացառութեամբ Սերովբէ Ալիշանի, այն է, որ Սիպիլեանը տեղեակ է եղել երկառիժ ոսկե դրամների մասին և, իր ձեռքում ունենալով դրանցից առնուալն մէկը՝ չի ձգտել այդ այնքա՛ն սպասուած դրամը պահել իր հաւաքածուի մէջ: Միայն այս փաստը, որն անժխտելի է, և Ս. Ալիշանի յայտնած կասկածները բաւարար պէտք է լինէին, որպէսզի հետնորդները Վգուշօրէն վերաբերուէին Լևոնի՝ երկառիժ ոսկե դրամների իսկութեան խնդրին: Քանի որ սոյն փաստի կարևորությունը մեծ է ոսկե դրամների առեղծուածի պարզաբանման համար, հարկ է դրան աւելի մանրամասն անդրադառնալ՝ ևս մէկ անգամ հնչեցնելով հետևեալ հարցը. գիտէ՞ր արդեօք Սիպիլեանը Լևոնի ոսկիների մասին:

Սիպիլեանը 1877-ից յետոյ այլևս չի աշխատել «Դասաւորութիւն Ռուբենեան դրամոց» գրքի վրայ, իսկ 1878-ի Մայիսի 23-ին վախճանուել է Տիգրանակերտում³⁹: 1892-ին Գալեմքերեանը, հրատարակելով Սիպիլեանի աշխատութիւնը, այն լրացրել է իր կողմից գրուած ընդարձակ յաւելուածներով: Սիպիլեանի հեղինակած տեքստում Լևոնի ոսկե դրամի մասին խօսք չկայ: Հեղինակը ներկայացնում է երկդրամները, կես-երկդրամները, օծման դրամները, սովորական դրամները, այդ թւում՝ անդրադառնալով Լևոնի՝ այդ ժամանակ իրեն յայտնի արծաթե կեղծ դրամներին, և աւարտում է պղնձե դրամների նկարագրութեամբ⁴⁰: Սիպիլեանի տեքստին հետևում են Գալեմքերեանի լրացումներն ու մեկնաբանությունները՝ ներառեալ Գ. Շլիւմբերգի 1881 թ. հրատարակած յօդուածը (հայերէն թարգմանութեամբ), որում առաջին անգամ ներկայացուել է Լևոնի ոսկե դրամներից մէկը՝ իր անձնական ժողովածուից: Անհրաժեշտ եմ համարում մի քանի ընդարձակ մէջբերումներ կատարել Շլիւմբերգի յօդուածից, որոնք խօսուին կերպով ցոյց են տալիս, որ XIX դարում կիլիկեան հայկական ոսկե դրամների գոյութեան խնդիրը մեծապէս յուզել է դրամագիտութեամբ Վրադուող կամ հետաքրքրուող գիտական կամ մերձգիտական շրջանակներին: Ֆրանսիացի հաւաքորդ-դրամագէտի վկայութիւնները, մեկ յայտնի այլ, թէև կցկտուր տուեալների հետ միասին,

³⁹ Սիպիլեան 1892, էջ Թ, 12.

⁴⁰ Նոյն տեղում, էջ 8-12:

ուրուագծում են, թէ ինչպիսին էր կլիկեան գիտական դրամագիտութեան հիմնադրի՝ Հ. Կոնստանտին Սիպիլեանի, վերաբերմունքը Լևոնի ոսկէ դրամների գոյութեան խնդրի նկատմամբ: Շլիմբերժէն գրում է. «Միջին դարու հայ դրամագիտութեան ամենէն խորհրդական կէտերէն մին, որ եւ անընդհատ պնդութեամբ կը պնդեցընէր վ.Հ. Սիպիլեան, էր Ռուբենեան իշխանաց ոսկի դրամոց խնդիրը (ընդգծումն իմն է): Ապագային պատմագիրք, օտար ժամանակագիրք յաճախ կ'ականարկեն ոսկի դրամ, կը յիշատակեն Հայաստանի թագաւորաց ոսկի դահկեանը, եւ սակայն այս դրամն մինչեւ ցայժմ չէր գտնուած, եւ Հ. Սիպիլեան՝ Ռուբենեան դրամոց անչափ թուոյն մէջ, զոր իւր երկայն ասպարիզին մէջ քննած էր, եւ ոչ իսկ մէկ հատ ոսկւոյ հանդիպած էր (ընդգծումն իմն է): Մի միակ ոսկի հայ հնադրամ ծանօթ էր, այն է՝ Կոստանդին անուամբ թագաւորինը, որ Վենետիկի Մխիթարեանց հնադրամներու թանգարանը կը պահուի խնամքով»⁴¹: Այս հատուկը (և յօդուածի հետագայ շարադրանքը) պարունակում է երեք կարևոր վկայութիւն. 1) միջնադարեան գրաւոր աղբիւրներում Կլիկեան Հայաստանի առնչութեամբ յիշատակուող ոսկէ դրամների և դրանց իրական գոյութեան կամ նոյնացման խնդիրն այդ ժամանակ արդէն եղել է դրամագէտներին ուշադրութեան կենտրոնում, 2) այդ խնդրով տարուած է եղել նաև Կ. Սիպիլեանը, 3) որն իր աւելի քան երեսնամեայ դրամահաւաքչական և դրամագիտական գործունէութեան ընթացքում (1843-ից սկսած), ըստ Շլիմբերժէի, չի հանդիպել Լևոնի ոսկէ դրամի: Առաջին երկու վկայութիւններն ուղղակիօրէն ժխտում են Զ. Պտուկեանի չորս փաստարկներից մէկը, որը բերուել է հաստատելու համար, որ ոսկեդրամները կեղծ չեն: Հեղինակը գրում է. «3. Երբ պատմական փորձեր կը քննէք այս խնդիրը կը համոզուինք որ այս դրամները կեղծ չեն կրնար ըլլալ: Նկատի առնելու է որ ոսկիները ծանօթ էին գրեթէ ասկէ հարիւր յիսուն տարի առաջ երբ շատ քիչ հայկական դրամներ մէջտեղ կային: Չենք սպասեր որ երբ քանի մը արծաթներ կային հոս ու հոն, կեղծարարներ կրցած ըլլան այդքան հարապատ նմանող կեղծ ոսկիներ շինել: Կեղծ դրամ կը շինուի երբ պահանջ կայ»⁴²: Նոյն միտքը, մի փոքր այլ, բայց նոյնպէս իրականութեանը չհամապատասխանող ձևակերպմամբ կրկնել է Ե. Ներսէսեանը. «1850-ին էր, երբ առաջին անգամ հայ ոսկեայ դրամ մը նկարագրուեցաւ (իմա՝ Կոստանդինի): Մարդ կը մղուի մտածելու, թէ նման պայմաններու ներքեւ, հապի թէ կեղծ հայկական դրամներ պատրաստուէին, երբ շատ քիչ հաւաքորդներ կը հետաքրքրուէին հայկական դրամներով ու չափազանց քիչ տեղեկութիւն գոյութիւն ունէր հայկական դրամներու մասին»⁴³: XIX դարում հրատարակուած կլիկեան դրամների թիւն իրօք քիչ էր, բայց դրանք արդէն նշանակալի քանակութիւն էին կապում մասնաւոր հաւաքածուներում և դրամավաճառների մօտ: Գիտենք, որ մեծ հաւաքածուներ են ունեցել Հ. Կ. Սիպիլեանը և Հ. Ս. Անտոնեանը, որոնք այնուհետև հանգրուանել են Վիեննայի Մխիթարեան Թանգարանում, ուր 1892 թ. կար արդէն 2232 հատ կլիկեան դրամ⁴⁴, Ս. Ալիշանը, որի հաւաքածուն

⁴¹ Նոյն տեղում, էջ 15:

⁴² Պտուկեան 1960, էջ 25:

⁴³ Ներսէսեան 2000, էջ 233:

⁴⁴ Սիպիլեան 1892, էջ Թ:

հարստացրել է Վենետիկի Մխիթարեան Թանգարանը, Գ. Շլիմբերգեն, որի հաւաքածուն փոխանցուել է Ֆրանսիայի Ազգային Գրադարանին:

Ճիշտ չէ նաև այն կարծիքը, թէ կեղծ դրամն այդ ժամանակներում դեռևս պահանջարկ չուներ: Հենց Սիպիլեանն ինքը, իր գրքում, խօսում է Լևոնի կեղծ արծաթե դրամի մի տիպի մասին՝ տալով դրա պատկերը, և վճռականորեն վերջ դնելով այդ դրամների վերաբերեալ եղած շահարկումներին⁴⁵: Իսկ դրանք սկսուել էին դեռևս 1840-ական թուականների սկզբից, երբ մի շարք եւրոպացի հեղինակներ հրատարակեցին այդպիսի «դրամներ» Վենետիկի և Վիեննայի Մխիթարեան թանգարաններից, և նրանցից մէկը «վրան երկար խորհրդածութիւններ ու հաշիւներ կ'ընէ»՝ ասում է Սիպիլեանը⁴⁶:

Հնութիւնների, այդ թւում և դրամների նկատմամբ պահանջարկն անկասկած կար, ու կար նաև անվիշում պայքար հաւաքորդների միջև, ովքեր ձգտում էին տէր դառնալ որևէ հապուգափառ իրի: Յիշենք, թէ ինչպիսի խանդավառութեամբ է Շլիմբերգեն գրում Լևոնի իր ոսկեդրամի մասին. «... ես հայ ոսկեդրամի վաւերական օրինակ մ'ունիմ: Երջանիկ բախտ մը տէր ըրաւ Վիս Ռուբենեան դրամագիտութեան սոյն գոհարին...: Այս ոսկեդրամն, որ իմ Ռուբենեան դրամոց հաւաքածոյիս ամենէն թանկագին վարդն է...»⁴⁷: Հայկական հնութիւնների որոնումներում աւելի մեծ եռանդ էին ներդնում հայ հնասէրները, քանի որ վուտ գիտական հետաքրքրութիւններին գումարում էին և ազգային պզգցմունքները, որոնք, սակայն, չէին խանգարում խանդով վերաբերուելու միմեանց ձեռքբերումների նկատմամբ: Ս. Ալիշանի նամակների հրատարակուած հատուածներից իմանում ենք, թէ այս կամ այն հին ձեռագիրը կամ դրամը ձեռք բերելու հարցում ինչպիսի լարուած մրցակցութիւն է եղել անգամ Ս. Ալիշանի և Կ. Սիպիլեանի միջև: Ս. Ճեմճեմեանը գրում է. «Կղեմէս Սիպիլեանի մահէն տարի մը կամ երկու տարի առաջ՝ կը տեսնենք որ կը մթագնի երկուքին միջեւ բարեկամական կապը, եւ պատճառը միշտ հնախօսական արժէքներն են»⁴⁸: Այդ մրցակցութեան դրուագներից մէկն էլ կապուած է Լևոնի ոսկե դրամների հետ: Եղբօրը՝ Ղևոնդ Ալիշանին, 1876 թ. Նոյեմբերի 17-ին գրած նամակում Սերովբէն ասում է. «Ի՞նչ մխիթարութիւն տնի solo ասեմ որ այս տարի Լևոնի ոսկի մը ափս անցուցի, բաղտի որ Սիպիլեան չիմացաւ, չէ նէ անկարելի կ'ըլլար ստանալու, ուստի եւ ոչ իմացնել ուզեմ իրեն, չէ վասն փցուն նախանձու, այլ Վի վերջի գործոցս վնասէ եւ խանգարէ»⁴⁹: Ինչպէս տեսնում ենք, մեկանից գրեթէ մէկ ու կէս դար առաջ հաւաքորդական կրքերն այնքան բուռն են եղել, որ երբեմն հանգեցրել են նոյն ընդհանուր ապնիւ գործին ամբողջ նուիրումով ծառայող երկու նշանաւոր անհատների յարաբերութիւնների վատացմանը:

Նամակագրական պատահիկները լոյս են սփռում նաև այդ մրցակցութեան բուն շարժառիթների վրայ, որոնցից մէկը տանում է դէպի Վենետիկի Մխիթարեան միաբանութիւն, միւսը՝ դէպի Վիեննայի Մխիթարեանները:

⁴⁵ Նոյն տեղում, էջ 11:

⁴⁶ Նոյն տեղում:

⁴⁷ Նոյն տեղում, էջ 16:

⁴⁸ Ճեմճեմեան 1978ա, էջ 41:

⁴⁹ Նոյն տեղում, էջ 42:

Սերովբէի եղբայրը՝ Վենետիկի Միխթարեան միաբան Շ. Ղևոնդ Ալիշանը, ձեռնարկել էր հանրագիտարանային բնոյթի «Միտուն» աշխատութեան դժուարին գործը, որի դրամագիտական բաժինները լրացնելու կամաւոր պարտականութիւնն իր վրայ էր վերցրել Սերովբէն և քանք չէր խնայում այն բարեխղճօրէն կատարելու համար⁵⁰։ Շ. Կղեմէյան Վիեննայի Միխթարեան միաբան էր և ոչ պակաս եռանդով ձգտում էր Միաբանութեան թանգարանի դրամագիտական ժողովածուի կիլիկեան հայկական բաժինը, որը 1840-ականներին ունեցել է ընդամենը եօթ հատ դրամ⁵¹, դարձնել լաւագոյնը եղածների մէջ՝ ինչի մասին մէկ անգամ չէ, որ կրկնում է իր նամակներում⁵²։ Իր առջև դրած այս նպատակին ևս Սիպիլեանը հասել է լիովին. 1892 թուականին Գալեմբէարեանն արձանագրում է. «Ասոնց (իմա՝ ժողովածուների) ամենէն հարստագոյնն է՝ շնորհիւ անխնջ քանից հեղինակիս (իմա՝ Կ. Սիպիլեանի) եւ Կ. Սիմոն Անտոնեան Վ. ին, Միխթարեանց թանգարանին ի Վիեննա, որ ցայժմ ծանօթացած ամէն դրամոց բազմաթիւ օրինակներն ունի. կը պակսին միայն մէկ քանի նորագիւտ դրամներ։ Այս ժողովածոյիս մէջ կայ Ոսկի 1, Արծաթ 1105, Արծաթապղինձ 48, Պղինձ 1078, միասին 2,232 կտոր Ռուբենեան դրամ»⁵³։

Հայկական հնութիւններով հետաքրքրուողների, դրանց առուծախով վբաղւողների շրջանակն, անշուշտ, աւելի լայն էր։ Ս. Ալիշանի մասին ձեռնմեանը գրում է. «Նստած Պոլիս՝ յարաբերութեան մէջ է Լոնտոնի, Փարիզի, Հռոմի, Ջմիւռնիոյ եւ այլ քաղաքներու հնավաճառներու հետ. Պոլիսի մէջ կը վալելէ բաւական մեծ համբաւ, ծանօթ է հիւպատոսներու, նոյն ժամանակին գիտնականներու»⁵⁴։ Շ. Վ. Սիպիլեանի նամակներց իմանում ենք, որ նա նոյնպէս, իր բազում շրջագայութիւնների ընթացքում, հայկական դրամներ էր փնտրում ամենուր՝ Պոլսում, Աթէնքում, Ջմիւռնիայում, Կեսարիայում, Կիլիկիայում և այլն⁵⁵։ Պահպանուած տեղեկութիւնները, որքան էլ դրանք

⁵⁰ Նոյն տեղում, էջ 37, ձեռնմեան 1978թ, էջ 45։

⁵¹ Bedoukian 1978, p. 30.

⁵² «...այսպէս եւ այնպէս մեր Ռուբենեան հաւաքածոյն առաջինը պիտի ընենք կը յուսանամ (1870), «Էմ բովի Ռուբենեան դրամոց թիւը 800ը անցած է ու ես ձեռք կը խոստանամ որ վանքին (իմա՝ Վիեննայի Միխթարեան միաբանութեանը) Ռուբենեան դրամները մինչեւ այս տարուան վերջը 1000ի հասցնեմ...» Կրնամ ըսել որ հիմա հաւաքածոյիս հասնող Ռուբենեան հաւաքածոյ չկայ» (1876), Մանեան 1978, էջ 22, 26։

⁵³ Սիպիլեան 1892, էջ 6։ Ի հակակշիռ այն տեսակէտի, թէ կիլիկեան հայկական դրամները քիչ էին յայտնի XIX դարում և դրանցով քիչ հետաքրքրուողներ կային, կարևոր են համարում ամբողջութեամբ մէջբերել Գալեմբէարեանի հետևեալ տեղեկանքը. «Այսօրս Ռուբենեան դրամոց հետևեալ ժողովածոյները ծանօթ են դրամագիտաց. Թանգարան Միխթարեանց ի Վիեննա եւ ի Վենետիկ, Կասթրական Թանգարանն ի Վիեննա, Աբրուսի թանգարանն ի Պերլին, Ալգաչին Մատենադարանն ի Փարիզ, Դաքական թանգարանն ի Կոթա, Բրիտանական թանգարանն ի Լոնտոն, Ասիական թանգարանն ի Բեդերսպուրկ, Էքմիածնի Մայր Վանաց թանգարանն, Երուսաղէմի Ս. Յակոբեանց Վանաց թանգարանն, եւ սակաւ թուով նաև ուրիշ նշանաւոր քաղաքաց թանգարաններն։ Իսկ առանձնականաց ժողովածոյներէն նշանաւորագոյնք են Հայ դրամագիտին (իմա՝ Սերովբէ Ալիշանի) և Ըլուսմէլիէի ժողովածոյներն», նոյն տեղում։

⁵⁴ ձեռնմեան 1978ա, էջ 38։

⁵⁵ «Կոստանդնի արծաթը աղէկ պահէ, հէշ տեղ մը չկայ... ասիկա Պոլիս գտայ։ ...Ջանա որ մեր թանգարանին համար փոյթ տանիք» (1868), «ՇԻՆԵԱԼ Ի ԶԻՂ ՏԱՄԱՆԻՆ» գրութեամբ ստակը Պոլիս արծաթագործներէն գնեցի։ Նոյնպէս Լեւոնի երկրորդմանը եւ Հեթումյ

հատուածային են ու մասնակի, պարզորոշ վկայում են այն մասին, թե հնավաճառական ինչպիսի ընդարձակ և ճիւղաւորուած ցանցի հետ են գործ ունեցել հայկական դրամներով հետաքրքրուողները՝ առնուաւն 1860-70-ականներինց սկսած, և թէ ինչպէս իրենց հետաքրքրութիւնների աճով նպաստել են այդ ցանցի վարգացմանը: Եւ բնական է, որ հայկական հնութիւնների նկատմամբ հետաքրքրութեան կտրուկ աճը նաև պարարտ հող էր ստեղծում կեղծարարների համար, որոնք պէտք է փորձէին պահանջարկը լրացնել նաև կեղծ «առաջարկով»: XIX դարը, որը նոյնիսկ անուանում են «կեղծարարների ոսկե դար», տուել է այդ ասպարէզի մի շարք «տաղանդներ», որոնցից մի քանիսի անօրինական ու վնասակար գործունէութիւնը բացայայտուել է, և նրանց անուններն ու «ստեղծագործութիւնները» յայտնի են դարձել դրամագիտական աշխարհին:

Անդրադառնալով նաև մէկ այլ խնդրի, որի մասին ունենք հակասական տեղեկութիւններ: 1870 թ. Ս. Անտոնեանին գրած նամակը բացայայտում է, որ Կ. Սիպիւեանը, միւսների պէս, տարուած է եղել Ռուբենեան ոսկե դրամ յայտնաբերելու բուռն ցանկութեամբ. «...այսպէս եւ այնպէս մեր Ռուբենեան հաւաքածոյն առաջինը պիտի ընենք կը յուսանք, բայց որ մինչեւ որ ոսկի դրամ մը չգտնենք, գոհ պիտի ջըլլամ. տեսնենք արդեօք ժամանակաւ ձեզի ան ուրախալի լուրը պիտի կարող ըլլա՞մ տալ: Եթէ յաջողի ինծի Կիլիկիայի կողմերը երթալ, ամէն բար պիտի շարժեմ, կարելի է որ բան մը գտնենք»⁵⁶:

Երկեւուեանը Պոլիս Կեսարիացիէ մը գնեցի» (1869), «Միայն Պոլիս հատ մը Ռուբենեան Հելոն Բ-ի արծաթ մը գնեցի» (1869), «Jacob II Կիպրոսի թագաւորին ստակը պարգև ստացայ Էկիցի հայէ մը» (1870), «Քանի մը գեղեցիկ Armeniacus պղինձներ ունի, որոնք եթէ աժան ըլլան, պիտի առնեմ Egger եղբայրներու բովէն» (1870), «Լեւոն Բ-ի օծման դրամներու տարբերութիւնը, որ մենք չունինք եւ unicum է. արդ Աթէնք հատ մը գնեցի», «...կ'ելլեմ Աստուծով Զմիւռնիա երթալու... Յոյս ունիմ Լեւոն Բ-ի կիսադրամ մը ձեռք ձգելու...», «Լամպրոս Արտաւազդայ արծաթ մը ունեցեր է... ու Զուիցերիացի գերմանացուց մը ծայերէ տ: Ինծի խօսք տուաւ որ ինչ որ գտնելու ըլլայ, թէ՛ Տիգրան եւ թէ՛ Ուրիշ հայկական բաներ, ամէնքն ալ ինծի համար պիտի պահէ» (1870), «Տեղ մը Լեւոն Բ-ի գեղեցիկ կիսադրամ մը տեսայ ու թիչ մը յոյս ունիմ ձեռք ձգելու: ...Այս առթիւ Լեւոնի միւս դրամին գաղափարն ալ կը ղրկեմ, որ Աթէնք ստացայ» (1870), «Առ մօտերս Լամպրոս ինծի նամակ մը գրեց, որուն մէջ կը ծանուցանէ թէ Արտաւազդայ գեղեցիկ արծաթ մ'ունի ու իբրեւ վերջին գին 1500 ֆրանք կը պահանջէ...» (1871), «...տեղ մը 10 հատ Ռուբենեան դրամներ կան... Ուրիշ տեղաց ալ լուր մ'առի թէ շատ Ռուբենեան արծաթներ եկած են ու ամէնը մէկանց կ'ուզեն ծախել. շապիկս պիտի ծախեմ ու գնելու քանամ...» (1872), «Տիգրանայ պղինձ մը գնեցի մատրապալի մը ձեռքէն 120 ֆրանքի» (1873), «Սուպհի փաշային (Ժողովածոյի) մէջէն Տիգրանի արծաթ չորեքսունեան մը պիտի առնեմ. կարելի է երկու հատ», «...նոյնպէս Կիպրոսի Տիգրանը ինծի հարկիւր ֆրանք արծեց, որ վանքի թանգարանին համար պահած եմ, վասնիկ շատ դոյզնագիտ է ու Պոն Ալիշանն ալ չունի. Նոյնպէս միւս պղինձի Տիգրանը, զոր Ալիշանն առած եմ» (1873), «Կիլիկիայի կողմերը շատ հնադրամ չգտայ. հայոց մաքուր դրամներէն հարկերի չափ առի...» (1876), «...մօտերս 52 հատ Լեւոն եւ Զապէլ գնեցի մէյ մէկ ֆիորինի, այսինքն տասնական դուրուշի. ամէնն ալ մաքուր, ինչու որ մէկ տեղ գտնուած էին...», «Գիտցած ըլլաք որ Տիգրանի չորեքդրամեաններ գտնուած են 30 հատէն աւելի, ջըլլայ որ սող գնեք: ...Ջատիկէն ետքը ձեզի բաւական հին դրամներ կը ղրկեմ որ ուզածնիդ առնէք ու չուզածնիդ ետ ղրկէք, կը քանամ որ ամենաշուալ գներով ղրկեմ, որչափ որ ձեռքէս կու գայ» (1876), Մանեան 1978, էջ 19-26:

⁵⁶ Մանեան 1978, էջ 22:

Հստ Շլիմբերժէի, Սիպիլեանը ծանօթ չի եղել խնդրյա առարկայ Լևոնի ոսկէ դրամներից եւ ոչ մէկին: Գալեմբեարեանը նոյնպէս ասում է, որ Լևոնի ոսկէ դրամները յայտնուել են նրա մահից յետոյ⁵⁷: Այս պնդումները հակասում են Ս. Ալիշանի նամակներում պահպանուած տեղեկութիւններին: 1876 թուականի վերոյիշյալ նամակում, Սերովբէն եղբորը հաղորդում է, որ Լևոնի ոսկէ դրամ է գնել՝ Սիպիլեանից ծածուկ: 1877-ի Օգոստոսին Սալա անունով մի վաճառական Ղևոնդ Ալիշանին առաջարկում է Լևոնի մէկ այլ ոսկեդրամ: Այդ մասին իմանալով, Սերովբէն, Սիպիլեանից վիրաւորուած, եղբորը գրում է հետևեալ խորհրդաւոր տողերը. «Սալան նիկտեցի յոյն խարդախապետ մի է համբաւաւոր, որ ի շնորհս Սիպիլեանի բարեկամաց՝ շատ վնաս հատոյց ինձ, ոչ միայն դրամական շահուս, այլ եւ ամենայն սիրելի խուկարելի իրաց փախստի: ... Քովի ոսկին ստոյգ է, ինձ խոստացեալ էր 10 օսմանեան լիրայից եւ սպասելի. քան Վիմն լաւագոյն է: Իսկ պղղաբանութեամբ Սիպիլեանի, Սալայդ գնեց 50 օսմանեան լիրայից, յուսալով վաճառել Սալոյ!»: Աստիք ի փակագծի ըսած ըլլամ...»⁵⁸: Այս նամակից հասկանալի է դառնում, որ Սերովբէին խոստացուել է Լևոնի ոսկի՝ 10 լիրայով, բայց յետոյ 4. Կղեմէսը Սալային համոզել է այն գնել 50 լիրայով: Վերջինս դրամը գնել է՝ յուսալով, որ աւելի թանկ չի գնուի կը վաճառի հայերին: Այս փաստը լոյս է սփռում Լևոնի ոսկէ դրամների հետ կապուած մութ պատմութեան մի շատ էական կողմի վրայ: Ստացում է, որ Սիպիլեանը ոչ միայն տեղեակ է եղել Լևոնի ոսկէ դրամների գոյութեան մասին, այլև այդպիսի մի դրամ պահել է իր ձեռքում է, չգիտես ինչու, խրախուսել է, որ այն գնի իր հետ գործակցող վաճառականը և այն վաճառի այլոց: Մեկ հասանելի վաւերագրերը թոյլ չեն տալիս աւելին պարզել, բայց չեն արգելում նաև վերլուծել այս տեղեկութիւնը ոսկէ դրամների խնդրի ընդհանուր ֆոնի վրայ: Կարո՞ղ էր արդեօք Սիպիլեանը ձեռքից բաց թողնել մի դրամ, այն էլ լաւ պահպանուած վիճակում, երբ այդպիսի մի դրամ յայտնաբերելը նա յայտարարել էր իր գերագոյն նպատակներից մէկը: Վստահ եմ, որ ո՛չ: Եւրակացութիւնը կարող է լինել հետևեալը. Սիպիլեանը չի հաւատացել դրամի իսկութեանը կամ, գուցէ, իմացել է դրա իրական ծագման մասին: Ամէն դէպքում, փաստն այն է, որ իր գրքում Լևոնի ոսկէ դրամի գոյութեան մասին ականարկ անգամ չկայ. ո՛չ բուն տեքստում, ո՛չ էլ գրքի նախաբանում, որը գրել է 1877 թ. Պոլսում: Կղեմէս Սիպիլեանը ժամանակի միակ բազմափորձ և խորաթափանց մասնագետն էր Ռուբլենեան դրամների, որը պնդել էր հապարաւոր նմուշներ⁵⁹ և որին դժուար էր մոլորեցնել յօրինուածքներով, որքան էլ դրանք հրապուրիչ լինէին⁶⁰: «Քովի ոսկին ստոյգ է» ասելով Ալիշանն ականարկել է Սալային,

⁵⁷ Սիպիլեան 1892, էջ 13:

⁵⁸ Ընծանման 1978գ, էջ 42: Ընդհակադրութիւնս եմ յայտնում Վենետիկի Միխիթարեան միաբանութեան երևանեան ներկայացուցիչ Հ. Սերոբ Զամուրեանին՝ նամակի բնօրինակի լուսանկարը յայտնաբերելու և ինձ փոխանցելու համար:

⁵⁹ Գրքի նախաբանում Սիպիլեանը նշում է, որ քննել է թանգարանային և մասնաւոր հաւաքածուներում պահուող շուրջ 3000 դրամ, Սիպիլեան 1892, էջ ԺԷ-ԺԶ:

⁶⁰ Տարակուսանքի մի գագաթում, այնուամենայնիւ, մնում է. ինչո՞ւ. նման լրջախոհ գիտնականը թոյլ է տուել, եթէ չասենք՝ նպատակ է, որպէսզի այդ կեղծիքը «ըրջանութեան» մէջ մտնի: Չեմ ուզում մտահայեցողական վերլուծութիւնների դիմել, որոնք կարող են տանել դէպի միջնաձեռնակն յարաբերութիւնների ոլորտը, որի մասին բաւարար տուալներ չունենք, և ո՛չ էլ դա մեր խնդիրն է:

բայց ասում է նաև, որ Սիպիլեանը համոզվել է նրան գնել այդ դրամը: Սիպիլեանը և Սավան սերտորեն համագործակցել են. այդ մասին բավմիջս ակնարկում է Ս. Ալիշանը: Հետևաբար, եթե Սիպիլեանն այդ պահին բաւականաչափ դրամ չի ունեցել այն գնելու, իսկ Սավան ունեցել է, և Սիպիլեանն իր ամբողջ կենսքում փնտրել է Ռուբենեան ոսկե դրամ, իսկ Սավան այդ մասին անկասկած տեղեակ էր, ապա, եթե դրամն իսկական եղած լինէր, նրանք այդ հարցը միասին կը լուծէին յօգուտ Սիպիլեանի: Այս պատմութեան մէջ ամէն ինչ չէ, որ գիտենք: Ամէն դէպքում, Սիպիլեանը կը գտնէր մի հնար դրամն իր մօտ պահելու կամ այդ գործարքը յօգուտ իր բարեկամ Ս. Անտոնեանի կամ Վիեննայի Մխիթարեանների կատարելու, եթէ դրա անհրաժեշտութեան մէջ համոզուած լինէր:

Ցանկանում եմ ուշադրութիւն հրաւիրել Վիեննայի Մխիթարեան Թանգարանի դրամների ծագմանը վերաբերող ևս մի էական անհամապատասխանութեան վրայ: Վիեննայում, ինչպէս գիտենք, կայ երկու ոսկեդրամ, որոնցից մէկը՝ 3. (7), երկաթիւծ տիպի, նախապէս վաճառուել է Կեսարիայի շուկայում, ապա, ըստ երևոյթին Անտոնեանի միջոցով, հասել է Վիեննա, միւսը՝ 2. (12), Լեւոն-Հեթում տիպի, որի մասին, 1892 թ., Գալեմբերեանն ասում է. «այժմ եւրոպայեանակ ազգայնոյ մը բով է»: Եթէ որևէ մէկը կարող է թերահաւատութեամբ վերաբերուել 3. (7)-ի՝ վերը ներկայացուած ծագումնաբանութեանը, ապա 2. (12)-ի վերաբերեալ տեղեկութիւնը, կարելի է ասել, սկզբնաղբիւրից է: Այդ իսկ պատճառով, բացարձակ անհիմն է Վիեննայի Վանքի աւագ միաբանների բանաւոր հաղորդումն այն մասին, թէ իրենց երկու դրամներն էլ 1850-ական թուականներին (sic!) բերուել են Եգիպտոսից՝ Իսնչ է ստացում, որ ո՛չ Սիպիլեանը, ո՛չ էլ Անտոնեանը, որոնք սերտորեն կապուած են եղել Վիեննայի թանգարանի հետ, չե՞ն իմացել այդ մասին: Այդ դէպքում ինչո՞ւ 1870 թ. Անտոնեանին ուղղուած նամակում Սիպիլեանը պետք է գրէր. «մինչեւ որ ոսկի դրամ մը չգտնենք, գոհ պիտի չըլլամ»: Ինչո՞ւ էր նա պատրաստուում Կիլիկիայում ամէն քար շարժել՝ Ռուբենեան ոսկե դրամ գտնելու համար, եթէ դրանք արդէն կային Վիեննայի Մխիթարեանների մօտ: Ուրեմն, կա՛մ 1870 թուականին այդ երկու ոսկե դրամները Մխիթարեան Թանգարանում դեռևս չեն եղել, կա՛մ էլ՝ Սիպիլեանը դրանց իսկութեանը չի հաւատացել: Իսկապէս, իրարից անկախ, վերջին երկու եւրոպացիութիւններն էլ ճիշտ են: Եւ վերջապէս, 1892 թ. Հ. Գալեմբերեանը յիշատակում է Վիեննայի թանգարանում պահուող միայն մէկ ոսկե դրամի մասին, և դա՛ Կեսարիայից ծագող 3. (7) դրամն էր՝⁶¹

Սերովբէ Ալիշանի 1885 թ. նամակը պարունակում է նաև հետևեալ ուշագրաւ տեղեկութիւնները, որոնք նոյնպէս աչքաթող են արուել հետազօտողների կողմից: Նա երկու անգամ յիշատակում է Ս. Անտոնեանի ինչ-որ բարեկամի, որը ոսկե դրամների «որսի» մասնակիցներից է եղել: Իր ցուցակի թիւ 5 դրամի մասին խօսելիս գրում է. «Իմ ստացեալս Լեւոնի Առաջնոյ թագաւորի, ճիշդ բարեկամիդ ստացելոյն նման», իսկ թիւ 7-ի կապակցութեամբ՝ «Հատ մի Լեւոն վաճառեալ ի Կեսարացւոց ի շուկայն, եւ ապա յղեալ են ի Փարիզ, այն է ստացեալ բարեկամիդ ի Ռօլենէն»: Ո՞վ կարող էր լինել Անտոնեանի

⁶¹ Ներսէսեան 2000, էջ 235, Ներսէսեան 2001, էջ 113-124 (= Ներսէսեան 2009, էջ 218):

⁶² Սիպիլեան 1892, էջ 6:

բարեկամը, որն այդքան աշխուժօրէն մասնակցել է ոսկէ դրամների ձեռքբերման գործին: Նամակում Սերովբէն երկու անգամ յիշատակում է նաև Սիպիլեանի անունը: Մի անգամ՝ թիւ 6-ի մասին խօսելիս. «Այս եկն ի Կեսարիոյ եւ Դ. Կղեմայ», միւս անգամ՝ թիւ 5-8 դրամների մասին ամփոփիչ խօսք ասելիս. «Վերջի չորս հատս նման ըլլայնուն, ես ալ կարծեմ թէ վերջին տարիներս խումբ մը ասոնցմէ երեւան ելած է, եւ գուցէ Լեւոն Բ (Ա թագաւորի) այն արծաթներուն հետ, զոր ստացանք ընդ Դ. Կղեմայ: ...Այն աստիճան կասկածիմ, որ եւ խորհիմ թէ այս վերջին ոսկիներն Լեւոն գրութեամբ՝ չըլլայ թէ նոյն իսկ կեղծեալ ըլլան»:

Գիտենք, որ Սիպիլեանի և Անտոնեանի միջև յարաբերութիւնները միշտ եղել են բարեկամական, Սիպիլեանը կիսուել է նրա հետ իր գործերի մասին պատմելով, օգնել է Անտոնեանին նրա հաւաքածուն նոր նմուշներով հարստացնելու հարցում⁶³: Բանի որ երկառիւծ ոսկէ դրամների հետ կապուած պատմութեան մէջ գործող անձինք չորսն են՝ Ս. Ալիշանը, Սիպիլեան, Անտոնեան և Շլիմբերժէ, ապա միակը, ում Ալիշանը կարող էր անուանել Անտոնեանի բարեկամ՝ Սիպիլեանն էր, որի անունը, այդպիսով, կապուած է այդ նամակում յիշատակուած երկառիւծ չորս դրամներից երեքի հետ: Հետեւաբար, սա ևս մի ապացոյց է այն բանի, որ ոսկէ դրամների առնուապէս այդ խումբը ոչ թէ յայտնուել է Սիպիլեանի մահից յետոյ, ինչպէս կարծել են Շլիմբերժէն ու Գալեմբերեանը, այլ նոյնիսկ շատ լաւ ծանօթ է եղել Հ. Կղեմէսին:

Թեթև կշռի երկառիւծ ոսկէ դրամների ծագումնաբանութիւնը և պատմութիւնը
Մնում է քննել Լևոնի թեթև քաշի ոսկեդրամների հարցը, որոնք լոյս աշխարհ են եկել առաջին երեք տեսակներից շուրջ 70 և 100 տարի անց: Դրանք երկառիւծ տիպի դրամներ են: Սրանց պատմութիւնը, ցաւօք, նոյնպէս պեծծ չէ հակասութիւններից:

Առաջին այդպիսի դրամը (3.40 գ.) վաճառքի է հանուել 1959 թ. Ֆրանկֆուրտում՝ Է. Բաթթընի կողմից⁶⁴: Այդ դրամի լուսանկարը տրուած չէ և յայտնի չէ, թէ ինչ տեսք ունի: Բաթթընը դրամն անուանում է Goldinar (ոսկէ դինար) ու նշում, որ այն նման է իր կատալոգի թիւ 422 երկառիւծ արծաթէ դրամին, աւելացնելով, թէ Լոնդոնի Բրիտանական Թանգարանի կողմից դրամը ճանաչուել է իսկական⁶⁵: Դրամի պատկերն, ինչպէս ասուեց, չկայ, թէ որտեղ է այժմ՝ նոյնպէս յայտնի չէ, ու մեզ մնում է միայն հաւատալ Բաթթընի անորոշ վկայութեանը: Անշուշտ, սա բաւարար հիմք չէ նման նրբին դէպքի համար:

⁶³ Գալեմբերեանը գրում է. «Նոյնպէս Հ. Կ. Սիպիլեանի կրօնակիցն ու սրտակիցը Հ. Միսն Վ. Անտոնեան, (†1888 Մարտ 28) որ թէ՛ իբրեւ հաւաքող եւ թէ՛ իբրեւ դրամագետ (ի մասնաւորի հոռմէական եւ հայկական դրամոց) Հ. Կղեմայ առաջնորդութեան տակ մեծապէս յառաջացած եւ փոխադարձաբար օգտակար եղած է անոր, ի մասնաւորի եւրոպական հրատարակութեանց մէջ», Սիպիլեան 1892, էջ Թ, տե՛ս նաև Մանեան 1978:

⁶⁴ Button 1959, p. 18, № 422a.

⁶⁵ «Die Echtheit ist vom Britischen Museum in London erklärt worden», նոյն տեղում: Այս առիթով յիշեցի մի դէպք, երբ Տիգրան II-ի կեղծ ոսկէ դրամ ունեցող մի անձնաւորություն համացանցով ինձանից ուզում էր իր դրամի իսկութիւնը հաւաստող գրաւոր տեղեկանք, պնդելով, թէ, իբր, Էրմիտաժում իրեն ասել են, որ դրամն իսկական է:

Միւս երկու դրամների վերաբերեալ կայ հետևեալ պատմութիւնը: Դրամները եղել են Մերձաւոր Արևելքում, հաւանաբար՝ Եգիպտոսում կամ մամլուքեան տարածքներում 1988 թ. յայտնաբերուած ոսկէ դրամների գանձի կազմում: 17 իտալական, 98 մահմեդական և Լևոնի երկու դրամներից մէկը (2.22 գ.)՝ ընդամէնը 116 դրամ, գնել է շուէյցարական Munzen und Medaillen հնավաճառական ընկերութեան վարիչ Բեռնհարդ Շուլտէն: Լևոնի այս դրամն, այնուհետև, երկու անգամ վերավաճառուել է՝ 2005-ին⁶⁶ և 2006-ին⁶⁷:

Լևոնի երկրորդ դրամի (2.45 գ.) մասին Շուլտէն ասում է, որ գանձը վաճառող անձն այն ցանկացել է պահել իրեն՝ որպէս յիշատակ, բայց յետոյ վաճառել է Ֆրանկ Ստերնբերգին⁶⁸: Վերջինիս 1989 թ. աճուրդում դրամը չի վաճառուել⁶⁹, բայց նոյն թուականին, մասնաւոր վաճառքում, այն ձեռք է բերել Ջ. Գերեկեանը: 1995-ին դրամը կրկին վաճառուել է⁷⁰ և այժմ Լ. Աղամսի սեփականութիւնն է⁷¹:

Այսպիսով, Լևոնի ցածր կշռի դրամներն են.

1. Ուր գտնուելը յայտնի չէ: Կշիռը 3.40 գ, տրամ. ° մմ, կ/փ ° Ժ: – (Բաթթըն 1959 > ?):

2. Ուր գտնուելը յայտնի չէ: Կշիռը 2.22 գ, տրամ. ° մմ, կ/փ ° Ժ (Աղ. 3.11): – (Եգիպտոսի գանձ 1988 > Շուլտէ 1988 Դեկտ. > Կիւնկեր 2005 > Նումիզմատիկա Ժենևեանիս 2006 > ?) = Ե. Ներսէսեան. Յաւելեալ փաստարկներ... (2009), Տ.41, թիւ 2:

3. Լ. Աղամս: Կշիռը 2.45 գ, տրամ. ° մմ, կ/փ ° Ժ: – (Եգիպտոսի գանձ 1988 > Ստերնբերգ 1989, չի գնուել > մասնաւոր վաճառք > Գերեկեան 1989⁷² > Աղամս 1995) = Ե. Ներսէսեան. Յաւելեալ փաստարկներ... (2009), Տ.41, թիւ 1:

Ըստ Շուլտէի հաղորդածի, ոսկէ դրամների գանձը բաղկացած է եղել իտալական 17 դրամներից՝ ֆլորենտական 10 ֆլորիններ, վենետիկեան 6 դուկատներ, Մեսսինայի 1 դուկատ, մահմեդական 98 դրամներից՝ Ռումի սելջուկների և մամլուքեան դինարներ, և Լևոնի 2 դրամից: Բերուած տուեալներից կարող ենք եզրակացնել, որ, Լևոնի դրամները չհաշուած, գանձի վաղագոյն դրամն է ֆլորիններից մէկը՝ 1252 թ. թողարկուած, իսկ գանձի ամենաուշ դրամը Շուլտէն թուագրում է 1298 թուականով, մինչդեռ դրամների մեծամասնութիւնը թուագրում է 1280-90-ականներով: Այս կոնտէքստում չափազանց կասկածելի է XIII դ. առաջին երկու տասնամեակներում հատուած Լևոն Ի-ի երկու փոքրիկ ոսկեդրամների առկայութիւնը, այն էլ՝ ինչպէս Շուլտէն է նշում, “in mint condition”: Պէտք է խոստովանել, որ

⁶⁶ Künker 2005, № 2127; Nercessian 2007, p. 36.

⁶⁷ Numismatica Genevensis 2006, № 341; Nercessian 2007, p. 35.

⁶⁸ Ներսէսեան 2009, էջ 218-220:

⁶⁹ Frank Sternberg 1989, p. 64, pl. XXI, № 452.

⁷⁰ Classical Numismatic Group 1995, p. 67, № 714.

⁷¹ Ներսէսեան 2000, էջ 238:

⁷² Հրատարակուել է՝ Nercessian 1995, № 255:

Լևոնի այս նոր ոսկիները, ի տարբերություն XIX դարի օրինակների, աւելի ճշմարտանման տեսք ունեն, յամենայն դէպս՝ ըստ լուսանկարների:

Դրամների քննութիւնը

Այժմ տեսնենք, թէ ինչ են ասում ոսկէ դրամներն իրենք իրենց մասին: Ցաւօք, մինչ այժմ հրատարակուած գրականութեան մէջ չենք հանդիպի քննութեան առարկայ ոսկէ դրամների ոճապատկերագրական և դրամների պատրաստման տեխնիկական յատկանիշների որևէ հանգամանալի վերլուծութեան: Մինչդեռ դրանց ուշադիր պննումը երևան է հանում բազմաթիւ վրիպումներ ու սխալներ, որ թոյլ են տուել դրամահատման կնիքներ պատրաստած և դրանցով ոսկէ դրամներ հատած կեղծարարները:

Կիլիկիայի հայկական դրամների դարձերեսի առանցքը դիմերեսի առանցքի նկատմամբ չունի կայուն դիրք. դրամը հատելիս, վերին կնիքը ստորին կնիքի վրայ դրուել է ինչպէս պատահի, այդ պատճառով կնիքների առանցքների յարաբերութիւնը հաստատուն չէ: Ոսկէ դրամներն այս առցում տարբերում են և ունեն կնիքների հաստատուն դիրք: Ըստ Պտուկեանի, երկառիւծ և կէս երկդրամների տիպերով բոլոր ութ ոսկէ դրամների դարձերեսը դիմերեսի նկատմամբ ժամը 12-ի դիրքում է, իսկ Լևոն-Հեթում դրամներին՝ ժամը 6-ի դիրքում: Եթէ կիլիկեան դրամաթողարկման մէջ կնիքների անկանոնութիւնը օրինաչափութիւն է, ապա ժամը 12-ի և 6-ի դիրքերում կնիքների ամրակայումն արտասովոր է և պէտք է կասկածի տեղիք տայ: Պտուկեանը փորձել է այս հակասութիւնը փարատել հետևեալ բացատրութեամբ. «Թերես երբ մեծածախնէրու համար ոսկի կը պատրաստէին, պզոյշ եղած են որ կաղապարի դիրքը շիտակ ըլլայ»⁷³: Այդ բացատրութիւնը, սակայն, համուլիչ չէ այն պատճառով, որ ոճական և կատարողական միւս յատկանիշներով, ինչպէս կը տեսնենք ստորև, այդ դրամները բոլորովին էլ բարձրորակ չեն, ինչը պէտք էր ակնկալել, եթէ դրանք նախատեսուած լինելին «մեծամեծների» համար:

Կնիքների առանցքերի այդպիսի կանոնադրութիւնը կարող է լինել ինչպէս դրամների ձուլուած լինելու, այնպէս էլ տուեալ դրամահատարանում ընդունուած կանոնի արդիւնք: Անմիջականօրէն ծանօթ լինելով միայն ՀՊԹ օրինակին, գրականութեան մէջ չհանդիպելով որևէ կասկած այն մասին, որ դրամները կարող են պատրաստուած լինել ձուլման եղանակով, իսկ լուսանկարները՝ յաճախ ցածրորակ, չեն կարող հիմք ծառայել այդ մասին դատողութիւններ անելու համար, ընդունում են, որ դրանք հատուած, այլ ոչ թէ ձուլուած դրամներ են, և, ընդ որում, հատուել են կնիքների ամրակայուած դիրքով:

Կէս երկդրամների տիպի ոսկէ դրամներ⁷⁴

Բոլոր երեք դրամները հատուած են դիմերեսի և դարձերեսի նոյն կնիքներով: Լևոն I-ի իսկական արծաթէ դրամների հետ համեմատելիս, նկատելի են որոշակի տարբերութիւններ արքայի մարմնի ուրուագծի, թիկնոցի և պատմութեան ծալքերի, աջ ոտքի պատկերման մէջ: Բայց ամենաակնյայտ վրիպումն անկայ է գահի առիւծների կատարման մէջ: Առիւծները դէպի վեր

⁷³ Պտուկեան 1960, էջ 24:

⁷⁴ Ներկայացուած բոլոր դրամների լուսանկարները մեծացուած են մօտ 2 անգամ:

յառած գլուխներով են, բաց երախներում երևում է լեզուն: Հեզուն հանած առիւծներ չէք հանդիպի ոչ միայն կէս-երկդրամների, այլև Հետոն I-ի միւս բոլոր դրամների վրայ: Չախ և աջ առիւծները պատկերուած են տարբեր ոճով: Ճախի գլուխը փոքր է, բաշն արտայայտուած է մանր խազերով: աջ առիւծի գլուխը մեծ է, բաշը պատկերուած է չորս խոշոր կէտերով: Առհասարակ, արծաթէ դրամների վրայ նշմարուած են փոքր տարբերութիւններ ձախ և աջ առիւծների միջև, բայց երբեք ո՛չ այս բնոյթի:

Դարձերեսի առիւծի պատկերման մէջ մեծ շեղումներ չկան, բացի մէկից, որն, այնուամենայնիւ, էական է: Բոլոր արծաթէ երկդրամների և կէս երկդրամների առիւծների իրանի վրայ ուղղահայեաց գծիկներով պատկերուել են կենդանու կողերը, որոնք չեն երևում միայն այն դէպքերում, երբ դրամի այդ հատուածը վատ է դրոշմուել կամ մաշուած է: Փարիզի ոսկէ դրամը հիանալի վիճակում է, և պատկերները երևում են իրենց բոլոր մանրամասներով, սակայն առիւծի մարմնի վրայ կողերը պատկերող գծիկներ չկան:

Ամենացայտուն տարօրինակութիւններով աչքի են ընկնում գրութիւնները: Ահա դրանք.

դիմերեսի վրայ՝ Ե տառի հորիզոնական գծիկը բացակայում է՝ Լ,
Թ տառի երկու ուղղահայեացները միմեանց միացուած չեն կորով՝ ԼԹ,
Գ տառն ունի խաչի տեսք՝ +,
դարձերեսի վրա՝ Կ տառը նման է Ա-ի,
Ծ տառի փոխարէն գրուած է Ս, որից յետոյ երկու ուղղահայեաց գծիկներ են՝ ՈՍ, որոնք, պէտք է ենթադրել, Ո տառն են արտայայտում:

Եւ վերջապէս, ոճական մի առանձնայատկութեան մասին: Արծաթէ և պղնձէ դրամների վրայ որոշ փորագրիչներ տառերի և խաչերի վերջաւորութիւնները պատկերում էին երկճիւղ լայնացումով (serif), որը դրանք աւելի գեղեցիկ ներկայացնելու ոճական հնարք էր: Ոսկէ դրամի վրայ այդ հնարքը նոյնպէս կիրառուած է, սակայն ոչ նոյն ներդաշնակ նրբագեղութեամբ:

Ինչպէս տեսնում ենք, այս դրամները ոճա-կատարողական բազմաթիւ տարրերով հսկասում են կէս երկդրամներին բնորոշ օրինաչափութիւններին: Երկդրամները և կէս երկդրամները Հետոն I-ի հայերէն գրութեամբ առաջին թողարկումներն են, որոնք իրագործուել են գրեթէ Վուգահեռաբար: Սրանք և, յատկապէս, երկդրամները, ներկայացնում են ոճերի մեծ բազմազանութիւն, ինչն առանձնապէս ակնյայտ է արքայի պատկերներում: Հետազոտողները համակարծիք են, որ այս սերիայի թողարկումը երկարատև չի եղել և, ուրեմն, սրանք ոչ թէ միմեանց հերթափոխած, այլ համաժամանակեայ ոճեր են: Սա Հետոնի դրամաթողարկման սկզբնական փուլն էր, որի ընթացքում դրամահատման կնիքների պատրաստման գործում ներգրաւուած են եղել տարբեր ունակութիւններ և պատրաստութիւն ունեցող, վաճառական ոճերով աշխատող փորագրիչներ: Սա նաև մի տեսակ փորձնական փուլ է եղել նրանց համար, քանի որ, դատելով մեզ հասած դրամներում տարբեր ոճերով պատրաստուած կնիքների քանակների մօտաւոր յարաբերակցութիւնից, այդ փուլը յաղթահարել են նրանցից մէկ-երկուսը, որոնց էլ յանձնարարուել է կնիքների մեծ մասի պատրաստումը ոչ միայն երկդրամների, այլև կէս երկդրամների ու

քառորդ երկդրամների, ապա նաև՝ սովորական թողարկման երկառիւծ դրամների համար: Կէս երկդրամի տիպի ոսկէ դրամն իր ընդհանուր տեսքով նման է այն փորագրչի ոճին, որը պատրաստել է կնիքներ դարձերեսին Դ. մենագիրն ունեցող կէս երկդրամների համար: Սակայն, երբ ուշադիր վննում ես մանրամասները, պարզ է դառնում, որ ոսկէ դրամի կնիքները չեն կարող այդ փորագրչի ձեռքի գործը լինել: Ոսկէ դրամն աչքի է ընկնում ընդօրինակութիւններին յատուկ պարզունակութեամբ և տարրերի թիրմբունմամբ: Որքան էլ կէս երկդրամների ոճի մշակութիւնը և կատարողական վարպետութիւնը դեռևս այն բարձրութեան չի հասել, որը կարելի է տեսնել երկառիւծ դրամների սկզբնական փուլերի թողարկումներում, այդուհանդերձ ոսկէ դրամը վերոյիշյալ չափանիշներով Վիջում է ցանկացած կէս երկդրամի:

Զ. Պտուկեանը նշում է, որ ոսկէ դրամների իսկութեան գրաւական կարելի է համարել, եթէ յայտնաբերուեն նոյն կնիքներով հատուած արծաթէ դրամներ: Այս կանխադրոյթը վիճելի է, քանի որ նոյն կնիքներով էլ կարելի է թողարկել ինչպէս ոսկէ, այնպէս էլ՝ արծաթէ դրամներ: Ինչևէ, Պտուկեանը գտել է երկու դրամ՝ մէկը Վենետիկի Միխայիլեանների, միւսը՝ Ֆրանսիայի Ալգալիէն Գրադարալի ժողովածուներում, որոնք հատուած են ոսկէ դրամների նոյն կնիքներով⁷⁵: Փորձենք, սակայն, այս հարցը քննել մէկ այլ տեսանկիւնից:

Հետապօտողները գտնում են, որ Լևոն Ի-ի ոսկէ դրամները նախատեսուած չեն եղել լայն շրջանառութեան համար, այլ հանդիսացել են նուիրատութեան նպատակով իրագործուած յատուկ թողարկումներ: Եթէ այդպէս է, ապա, եթէ չասենք, որ այլ մետաղով յատուկ թողարկումն ինչ-որ բանով պէտք է տարբերուէր սովորական դրամներից, գոնէ, առնուազն, այդ նպատակով պատրաստուող կնիքների փորագրումը պէտք է վստահուէր դրամահատարանի ոչ ամենավատ փորագրչին: Սակայն ո՞վ է այս ոսկէդրամի փորագրիչը, ո՞րն են նրա ձեռքով պատրաստուած այլ կնիքներով հատուած արծաթէ դրամները: Մի՞թէ դրամահատարանում իր աշխատանքային գործունէութեան ընթացքում նա ընդամենը մի Վոյգ կնիք է պատրաստել, այն էլ ոչ այնքան յաջող կերպով հետևելով և ընօրինակելով դրամահատարանի գլխավոր փորագրիչներից մէկի ոճը: Ինչո՞ւ է հենց նրան տրուել այդ պատասխանատու յանձնարարութիւնը: Ճիշտ է, կեանքում ամէն ինչ չէ, որ կատարուում է արդարութեան և տրամաբանութեան ուժով, բայց արդեօք շատ չեն տարօրինակութիւնները՝ կապուած ոսկէ դրամների թողարկման հետ, այն դէպքում, երբ որոշակի կարգ ու կանոն կայ Լևոն Ի-ի արծաթէ և պղնձէ դրամաթողարկման համակարգում:

Ի՞նչ տեսնիկական հնարքներ կարող էին կիրառել կեղծարարները XIX դարում այսպիսի ոսկէ դրամներ պատրաստելու համար: Չեմ համարձակուի որևէ մեթոդ նկարագրել, սակայն պարզ է, որ ընդօրինակութիւնը կատարուել է որոշակի դրամից⁷⁶: Դրամահատման կնիքի համար նախատեսուած մետաղի

⁷⁵ Նոյն տեղում, էջ 26:

⁷⁶ Դրամակեղծման եղանակների մանրամասն նկարագրութիւնները կարելի է գտնել Չարլզ Լարսոնի գրքում՝ Larson 2004: XIX դարում կատարուած կեղծումները կարող են կատարուած լինել Creating Dies By Casting (pp. 70-73) և Creating Die By Hubbing (pp. 74-78) գլուխներում նկարագրուած եղանակներից որևէ մէկով:

վրայ՝ դրոշման որևէ եղանակով, պատճենահանուել է մի իսկական արծաթե դրամ, այնուհետև փորագրող գործիքներով լրամշակուել են ոչ բաւարար խորութեամբ ու յստակութեամբ ստացուած պատկերների ու գրութիւնների ուրուագծերը: Այս լրամշակման արդիւնքում են տեղի ունեցել ոսկե դրամներում առկայ շեղումներն ու խեղումները:

ՀՊԹ ժողովածուի մէջ կէս երկդրամների տիպի ոսկե դրամի ուղղակի նախատիպ չկայ: Դիմերեսին բաւական մօտ կարելի է համարել YOC՝ H2dr 105 կնիքը⁷⁷ (որով հատուած է ՀՊԹ 15438-52 դրամը Աղ. 1.3), իսկ դարձերեսի համար որպէս օրինակ է ծառայել այն տարատեսակներից մէկը, որոնցում խաչաձողի ստորին մասը՝ առիւծի իրանի տակ և նրա թաթի մէջ, պատկերուած չէ (օր. ՀՊԹ 15438-54 Աղ. 1.4): Այս ոսկե դրամի կնիքը պատրաստուել է գրութիւնների որոշ հատուածներում դրոշմուածքի յստակութեան թերութիւններ ունեցող նախատիպ դրամից: Մասնաւորապէս, դիմերեսի գրութեան ստորին աջ մասում՝ ժամը 4-ի և 6-ի արանքում, Թ և Գ տառերի վերին մասերն արծաթե դրամի ելրից դուրս են մնացել, ինչպէս, օրինակ, ՀՊԹ 15436-52-ի վրայ: Ոսկե դրամի կնիքը պատրաստողը, որն, ամենայն հաւանականութեամբ, լաւ ծանօթ չի եղել հայերէն գրերին, այդ թերի տառերը պատկերել է այնպէս, ինչպէս տեսել է: Պէտք է ենթադրել, որ տառերը յստակ չեն երևացել նաև գրութեան վերին ձախ հատուածում՝ ժամ 10-ի և 12-ի արանքում, որի հետևանքով սխալ են պատկերուել Ծ և Ռ տառերը: Նոյն պատճառով՝ ԼԵԻՈՆ-ի Ե-ն ստացուել է առանց հորիզոնական գծիկի (հմմ. ՀՊԹ 15437-53):

Սովորական երկառիւծ տիպի ոսկե դրամները

Ոչ պակաս տարօրինակութիւններ են բացայայտուում երկառիւծ տիպի ոսկե դրամներում, երբ դրանք համեմատուում ենք արծաթե դրամների հետ: Ոսկին՝ դիմերեսի և դարձերեսի կնիքներով, ընդհանուր առմամբ, համապատասխանում է ՀՊԹ 17931-2 դրամի կնիքներին (Աղ. 2.6): Աւելի ճիշտ, այս կնիքներով հատուած արծաթե դրամից են ընդօրինակուել ոսկե դրամի կնիքները: Արծաթէ և ոսկե դրամների վրայ վերարտադրուած պատկերների և տառերի փոխդասակարգուածութիւնը և համաչափութիւնները նոյնական են, ինչի շնորհիւ ԼԵԻՆ գրութեամբ դրամների շարքում հնարաւոր եղաւ արծաթէ և ոսկե դրամների կնիքների «նոյնացումը»: Իսկ ահա կատարողական բնոյթի մանրամասներում կան ճշգրտող տարբերութիւններ, որոնք բոլորովին էլ ոսկե դրամների իսկութեան օգտին չեն: Ոսկու դիմերեսին այդ տարբերութիւններն ակնյայտ են արքայի դէմքի (խոշոր աչքեր՝ առանց յօնքերի), թիկնոցի ծալքերի, ոտքերի, մասնաւորապէս՝ աջ ոտքի, գահի առիւծների տէ՛ւ ու անորոշ պատկերման մէջ: Նոյնքան անշնորհք կերպով են վերարտադրուած նաև տառերը: Յատուկ ուշադրութեան է արժանի յատկապէս Յ տառը, որը դրամաթողարկման այս փուլի և այս խմբի դրամների վրայ երբեք նման ձևով չէք հանդիպի: Ինչպէս կէս երկդրամների ընդօրինակութեամբ պատ-

⁷⁷ Լեւոն I-ի դրամներն ուսումնասիրուել են կնիքների մակարդակով և մշակուել է կնիքների կողաւորման համակարգ: Հայաստանի պատմութեան թանգարանում պահուող՝ Լեւոն I-ի 1000-ից աւելի դրամների կատալոգը՝ կնիքների կողաւորմամբ և նոր դասակարգմամբ, պատրաստուում է հրատարակման:

րաստուած ոսկէ դրամի վրայ, այստեղ ևս՝ արքայի գլխավերևում տեղադրուած խաչի և տառերի երկձիւղ վերջաւորութիւններն արուած են անհմուտ պարպունակութեամբ: Անփոյթ են կատարուած նաև կէտաւոր շրջանակները, ինչն այս փուլի դրամներին նոյնպէս բնորոշ չէ:

Ոսկէ դրամի և իսկական արծաթէ դրամի դարձերեսների խաչի և առիւծների կատարողական մակարդակների տարբերութիւնը նոյնքան խոսուն է, որքան դիմերեսի դէպքում: Անաչառ դիտորդը կարող է անմիջապէս նկատել, թէ որքան անարուեստ են կատարուած ոսկէ առիւծների գլուխները և որքան պարպունակ՝ խաչը:

Լևոն-Հեթում տիպի ոսկէ դրամները

Լևոն-Հեթում տիպի ոսկէ դրամների դիմերեսը նոյնական է Լևոն I-ի՝ ՀՊԹ 18981-160 (Աղ. 2.8) և 19032-83 արծաթէ դրամների հետ, իսկ դարձերեսը՝ Հեթում I-ի՝ ՀՊԹ 5335, 19032-133 (Աղ. 3.10) և 18392-337 արծաթէ դրամների հետ: Արծաթէ դրամների այս տիպը յայտնի է եղել դեռևս Սիպիլեանին, որոնցից մէկ օրինակ հրատարակուել է նրա գրքում⁷⁸: Օ. Սեբուկեանը նմանատիպ 10 արծաթէ դրամ գտել է Վիեննայի Միխթարեան Թանգարանում⁷⁹, հինգ դրամ կայ Հայաստանի պատմութեան թանգարանում, երեքը՝ Ե. Ներսէսեանի ժողովածուի կազմում: Զ. Պտուկեանը յիշատակում է 15 այդպիսի դրամ՝ չորս տարբեր հաւաքածուներից (հաւանաբար Վիեննայի Միխթարեան հաւաքածուն ներառեալ)⁸⁰:

Լևոնի արծաթների դիմերեսի այս տիպն առանձնանում է բոլոր միւս կնիքներից մի քանի խորհրդաւոր շեղումներով: Արքայի պատկերն իր կառուցութեամբ այնքան ընդհանուր յատկանիշներով տեղադրում է B4 խմբի մէջ, սակայն մանրամասներն անսպասելի են ու անբացատրելի: Առհասարակ, B4 ենթախմբի արքայական պատկերները չափազանց բազմազան են, փորագրիչների պակասութիւնը, նոյնիսկ՝ որոշ դէպքերում, կամայականութիւնը պարզ մեխանիկմը կարծէս լաւ չի գործել Լևոնի դրամաթողարկման վերջին փուլում: Այս մէկի փորագրիչը, սակայն, բոլորից առաջ է անցել իր հնարամտութեամբ: Առաջին հերթին աչքի է վարնում արքայի ձախ ձեռքում խոշոր նետասլաքի տեսքով պատկերուած շուշանագլուխ գաւազանը, իսկ 'թագաւոր' և 'հայոց' բառերի արանքում փորագրիչը տեղադրել է խաչ երկու կէտով՝ ✝, 'հայոցի' (իմա՝ 'հայոց է') բառը երկու մասի բաժանելով՝ մէջտեղում պատկերել է աստղ՝ ճառագայթների միջև կէտերով՝ ✨: B4 ենթախմբի դրամների դիմերեսի միջին աջ, երբեմն՝ ձախ, դաշտում յաճախ լինում են եռանկյունաձև քարուած երեք կէտեր, որոնց նշանակութիւնը պարզ չէ: OC՝1 B401 Leon կնիքը (Աղ. 2.8) միւսներից առանձնանում է նրանով, որ կէտերը կան ե՛ւ ձախ, ե՛ւ աջ դաշտերում:

⁷⁸ Սիպիլեան 1892, Տիւ. 1, թիւ 11:

⁷⁹ Սեբուկեան 1960, էջ 207-208: Հեղինակն այս դրամները վերագրում է Լևոն II-ին և ըստ արքայի պատկերագրութեան բաժանում է երկու խմբի. Ա խումբ՝ արքան «կէտ-կիտաւոր պատմութեան» (8 օրինակ), Բ խումբ՝ արքայի «պատմութեան հարուստ ծալքերով» (2 օրինակ):

⁸⁰ Պտուկեան 1960, էջ 26:

Դիմերեսի այս կնիքն օգտագործուել է ակտիւօրէն: Ներսէսեանի ժողովածուի № 626 դրամը ներկայացնում է կնիքի բաւական թարմ վիճակը⁸¹: ՀՊԹ 18981-160 և 19032-83 դրամները հատուել են, երբ կնիքն ասելի մաշուած և տեղ-տեղ վնասուած վիճակում է եղել: Կնիքն այնուհետև հիմնաւոր վերամշակման է ենթարկուել. փոխուել է թագի, թիկնոցի, փորի հատուածի, ոտքերի, գահի առիւծների ինչպէս ձևը, այնպէս էլ՝ ոճին: Շատ մանր կէտերով արուած շրջանակները փոխարինուել են մեծ կէտերով արուած շրջանակներով: Զարմանալի է, սակայն, որ շուշանի տարօրինակ ձևը և գրութեան մէջ տեղադրուած նշանները մնացել են անփոփոխ: Նորացուած կնիքը նոյնպէս ամբողջ թափով շահագործուել է. ՀՊԹ 17939-36 դրամը ներկայացնում է նրա համեմատաբար թարմ վիճակը՝ վերանորոգումից յետոյ, իսկ ՀՊԹ 19032-88 և 18981-139-ի վրայ, արքայի ձախ ուսի և շուշանի արանքում, նկատուելի է օգտագործումից առաջացած ճաքի հետք՝ ուռուցիկ գծիկի տեսքով:

Կասկած չկայ, որ ոսկէ դրամի դիմերեսն ընդօրինակուել է բաւական յստակ դրոշմուածք ունեցող այնպիսի մի դրամից, ինչպիսիք են Ներսէսեանի № 626-ը և ՀՊԹ 18981-160, 19032-83-ը, որոնք հատուած են սկզբնական կնիքով: Կնիքների այս նոյնացումը հիանալի կերպով ապացուցում է, որ դիմերեսի ՕԿ՝I B401 Leon կնիքը (Ադ. 2.8), որն օգտագործուել է 1210-ական թուականների ընթացքում չէր կարող կիրառուած լինել Հեթումի կողմից ոսկէ դրամ թողարկելու համար, քանի որ մինչև Հեթումի թագաւոր դառնալն այն վերամշակուել ու ձախփոխուել է ՕԿ՝I B402 Leon-ի (Ադ. 3.9), որից յետոյ կրկին շահագործուել է, ասակ ձաքել է, որի հետքը տեսնում ենք ՀՊԹ 19032-88 և 18981-139 դրամների վրայ, բայց շարունակել է արտադրանք տալ:

Թեթև կշռի երկառիւծ ոսկէ դրամներ

Յաճոր կշռի ոսկէ դրամների կնիքները պատճենահանուել են մեր դասա-կարգմամբ D2 ենթախմբի դրամների տիպին պատկանող մի նմուշից: Այդ տիպի եօթ դրամ կայ ՀՊԹ ժողովածուի մէջ՝ հատուած դիմերեսի երկու և դարձերեսի հինգ տարբեր կնիքներով: Այդպիսի դրամներ կան նաև Սբ. Էջմիածնի թանգարանի ժողովածուի մէջ: Այս խմբի դրամներն ինքնատիպ են և քիչ են հանդիպում: Ոսկէ դրամի կնիքն ընդօրինակուել է ոչ թէ հենց այն դրամից, որի լուսանկարը տրուած է այստեղ (Ադ. 3.12), այլ այդ ոճի մէկ այլ դրամից:

Դրամի հենց այս տիպը ոսկէ դրամի կեղծման նպատակով որպէս ընդօրինակման նմուշ ընտրելը խօսում է այն մասին, որ կեղծարարը բաւական տեղեակ մէկն է եղել կամ ունեցել է ԼԵՆՆի դրամներին լաւ ծանօթ խորհրդատու: Դատելով լուսանկարներից՝ աչքի ընկնող շեղումներ չեն նկատուում: Սրանք, ըստ երևոյթին, պատրաստուած են դրամի պատճենահանման ճանապարհով կնիքների ստացման մեր ժամանակներում կիրառուող աւելի կատարեալ տեխնիկական հարքներով: Թերևս միակէ ականջ վրիպումը՝ այս երկու դրամը Եգիպտոսում գտնուած գանձի հետ կապելու առասպելն է. հնարանք, որը կեղծարարները վաղուց ի վեր կիրառում են իսկական դրամ-

⁸¹ Nercessian 2008.

ների հետ «բացառիկ» կեղծ դրամներ հրամցնելով: Տուեալ դէպքում, Լևոն Լ-ի երկու ոսկէ դրամները XIII դարի վերջին բառորդով թուագրուող դրամների գանձի մեջ ներառելը ոչ թէ վստահութիւն, այլ կասկած է յարուցում: Կամ էլ հարկ կայ ապացուցելու, որ այս դրամները պատկանում են ոչ թէ Լևոն Լ-ին, այլ Լևոն II-ին, և որ վերջինս ոսկէ դրամներ է թողարկել:

* * *

Կարելի էր, գուցէ, շարունակել քննարկել Լևոնի (և Հեթումի) տիպերով ոսկէ դրամների իսկութեան կամ կեղծ լինելու օգտին կամ դէմ արտայայտուած միւս փաստարկները ևս⁸², բայց դրամների պատմութեան քննութիւնը և կատարուած դրամագիտական վերլուծութիւնը, իմ կարծիքով, լիովին բաւարար են համոզելու համար, որ աւելի քան 130 տարի գոյատևած առասպելը պէտք է ուղարկել հայ դրամագիտութեան պատմութեան գիրկը: Ոսկէ կեղծիքների ծագման և պատմութեան հետ կապուած որոշ մուշ կողմերի բացայայտումը, որը հնարաւոր եմ տեսնում, մասնաւորապէս, Վենետիկի և Վիեննայի Միխիթարեան միաբանութիւնների արխիւային նիւթերի ուսումնասիրութեամբ, եթէ այդպիսիք պահպանուել են, կը մնայ ապագայ հետալօտողին:⁸³

Օգտագործուած գրականութիւն

Ալիշան 1885: Հ. Ղետնդ Ալիշան, *Միտան, Վենետիկ*:
 Զարյան 2006: Ռ. Զարյան, *Գրաբարի հոմանիշների բառարան*, Երևան:
 Կարապետեան 1952: Պ. Կարապետեան, Վենետիկի Միխիթարեան Միաբանութեան Ս. Ղալպարու թանգարանին հայկական հին դրամներու հաւաքածոները. Ռուբինեան դրամներ, *Բազմալէպ*, № 7-9, էջ 155-168:
 Ճեմճեմեան 1978ա: Հ. Սահակ Վրդ. Ճեմճեմեան, Անցեալ դարու դրամագէտ մը՝ Սերովբէ Ալիշան, *Հայ Դրամագիտական Հանդէս*, Հ. IV, էջ 37-43:
 Ճեմճեմեան 1978բ: Հ. Սահակ Վրդ. Ճեմճեմեան, Սերովբէ Ալիշան եւ *Միտանը, Հայ Դրամագիտական Հանդէս*, Հ. IV, էջ 45-46:

⁸² Զ. Պտուկեանը գրում է. «Այնպէս կ'երեւի թէ հետեւեալ նկատողութիւնները պատճառ եղած են որ ոմանք կեղծ համարին մեր ոսկեդրամները» (Պտուկեան 1960, էջ 23-24, նաև՝ Bedoukian 1962, p. 117, Պտուկեան 1963, էջ 80, Bedoukian 1979, p. 72), բերելով չորս դիտողութիւն, բայց չլրելով, ցաւօք, որևէ հրատարակութիւն: Ենթադրում եմ, որ դրանք բանաւոր ասուած կարծիքներ են: Մինչդեռ կողմ արտայայտուած կարծիքների հեղինակները յիշատակուած են, որոնցից ոմանք խնդրին մօտեցել են աւելի ջուտ պատմաբանի, քան դրամագէտի տեսանկիւնից (Գալեմբեարեան, Ալիշան, Շիւմբերթէ, Բասմաշեան), իսկ միւսները, ինչպէս Վիեննայի վանքի ոսկէ դրամները քննած անյայտ մասնագէտները և Պ. Բալոգը, եթէ անգամ թողել են գրաւոր կարծիքներ, ապա դրանք, ըստ երևոյթին, հրատարակուած չեն, քանի որ Պտուկեանը որևէ յղում չի տալիս (Պտուկեան 1960, էջ 25): Ինձ յայտնի է միայն Դ. Մետքալֆի Վրդաւոր դրական կարծիքը «նոր սերնդի» ոսկէ դրամների մասին, որը Լ. Սարեանը հրատարակել է *Հայ Դրամագիտական Հանդէսում* (Saryan 2004): Նկատենք, որ Մետքալֆը, երբ քննել է ցածր կշռի ոսկէ դրամներից մէկը, արծաթէ դրամների վերոյիշյալ տիպին ծանօթ չի եղել:

⁸³ Ցանկանում եմ խորին երայտագիտութիւնս յայտնել Պրն. Եղիա Ներսէսեանին՝ յօդուածս ուշադրութեամբ ընթերցելու և մի քանի կարևոր դիտողութիւնների համար: Ուկում եմ նաև նշել, որ յօդուածում արտայայտուած տեսակէտների համար ամբողջութեամբ պատասխանատուութիւն է կրում հեղինակը:

1. Ոսկի. BN B5/G36 (Փարիզ)

2. Ոսկի. ՀՊԹ 19332 (Երևան)

3. Արծաթ. ՀՊԹ 15436-52

4. Արծաթ. ՀՊԹ 15438-54

Ռուբեն Վարդանեան, Լևոն Լ-ի «ոսկե դրամները»

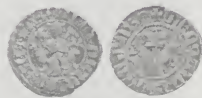
5. Ոսկի. BN B6/G77 (Փարիզ)

6. Արծաթ. ՀՊԹ 17931-2

7. Ոսկի. Bed. 1979, Pl. 1.7

8. Արծաթ. ՀՊԹ 18981-160 (ՕՄԻ B401)

Ռուբեն Վարդանեան, Լեւոն Ի-ի «ոսկե դրամները»

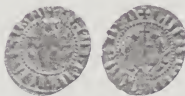
9. Արծաթ. ՀՊԹ 19032-88 (ՕԴԻ B402)

10. Արծաթ. ՀՊԹ 19032-133

11. Ոսկի. Nerc. 2009, Pl. 41.2

12. Արծաթ. ՀՊԹ 19032-76

Ռուբէն Վարդանեան, Լեւոն Ի-ի «ոսկէ դրամները»

- Ճեմճեմեան 1978գ. Հ. Սահակ Վրդ. Ճեմճեմեան, Սերովբէ Ալիշանի նամակի հատուածները, նկատմամբ Սիւտանի դրամներուն, ուղղուած առ Հ. Ղ. Ալիշան, Կենտրոն, Հայ Դրամագիտական Հանդէս, Հ. IV, էջ 47-55:
- Մանեան 1978: Հ. Գրիգորիս Վրդ. Մանեան, Սիպիլեանի նամակները. Հետաքրքրական հատուածներ Հ. Կղեմէս Վրդ. Սիպիլեանի նամակներէն ուղղուած Հ. Սիմոն Անտոնեանին, Հայ Դրամագիտական Հանդէս, Հ. IV, էջ 19-26:
- Մուշեղյան 1965: Խ. Մուշեղյան, Կիլիկյան Հայաստանի ոսկեդրամ Պետական էրմիտաժում, Պատմա-Բանասիրական Հանդէս, № 2, էջ 205-206:
- Ներսէսեան 1998: Ե. Թ. Ներսէսեան, Հաջուեկշիռ Կիլիկիոյ հայոց ոսկեդրամներու, Հայկազեան Հայագիտական Հանդէս, Հ. XVIII, էջ 57-73 (= Հայ դրամագիտական ուսումնասիրութիւններ [I], Ե. Թ. Ներսէսեան, Լոս Անճելըս, 2000, էջ 224-242:
- Ներսէսեան 2001: Ե. Թ. Ներսէսեան, Յաւելեալ փաստարկներ՝ Կիլիկիոյ հայոց ոսկեդրամներու վաւերականութեան շուրջ, Հայկազեան Հայագիտական Հանդէս, Հ. XXI, էջ 113-124 (= Հայ դրամագիտական ուսումնասիրութիւններ II, Ե. Թ. Ներսէսեան, Լոս Անճելըս, 2009, էջ 210-221):
- Ներսէսեան 2009: Ե. Թ. Ներսէսեան, Հայ դրամագիտական ուսումնասիրութիւններ II, Լոս Անճելըս:
- Պտուկեան 1960: Զ. Պտուկեան, Կիլիկիոյ հայ թագաւորներու ոսկեդրամները, Հանդէս Ամսօրեայ, № 1-3, էջ 16-27 (= Տօքս. Զարեհ Պտուկեանի Դրամագիտական աշխատանքներու ժողովածուն [I], Լոս Անճելըս, 1981, էջ 344-350):
- Պտուկեան 1963: Զ. Պտուկեան, Կիլիկեան Հայաստանի դրամները, Վիեննա:
- Սեքուլեան 1960: Հ. Օգուստինոս Սեքուլեան. Լևոն Բ-ի օծման դրամները, Հանդէս Ամսօրեայ, № 4-6, էջ 204-208:
- Սիպիլեան 1892: Հ. Կղեմէս Սիպիլեան, Դասաւորութիւն Դուբեճեան դրամոց, Վիեննա:
- Armenia Sacra, Paris, 2007.
- Bedoukian 1962: P. Bedoukian, Armenian Gold Coins of the Roupinian Dynasty, *ANS Museum Notes* X, pp. 113-120 (= *Selected Numismatic Studies* [I] by Paul Z. Bedoukian, Los Angeles, 1981, pp. 63-71).
- Bedoukian 1978: P. Bedoukian, Father Sibilian and the Study of Armenian Numismatics, *Armenian Numismatic Journal*, Vol. IV, pp. 29-35.
- Bedoukian 1979: P. Bedoukian, *Coinage of Cilician Armenia*, Danbury.
- Boutin 1983: S. Boutin, *Collection N.K.; Monnaies des Empires de Byzance*, Maastricht.
- Button 1959: E. Button, *Versteigerungs-Katalog*, № 101, Frankfurt.
- Classical Numismatic Group, Inc., *Auction* 36, Lancaster, 1995.
- Dedeyan 1984: G. Dedeyan, Les monnaies d'or de Léon II le Magnifique, *Le club français de la médaille*, Bulletin № 85, pp. 108-111.
- Frank Sternberg, *Auktion* XXII, Zurich, 1989.
- Fritz Rudolph Künker, *Auktion* 97, 2005.
- Kévorkian 1996: R. Kévorkian, *Arménie entre Orient et Occident*, Paris.
- Larson 2004: Ch. M. Larson, *Numismatic Forgery*, Irvine.
- Nercessian 1995: Y. T. Nercessian, *Armenian Coins and Their Values*, Los Angeles.
- Nercessian 1997: Y. T. Nercessian, Inventory of Cilician Armenian Gold Coins, *Armenian*

- Numismatic Journal*, Vol. XXIII, pp. 25-36 (= *Armenian Numismatic Studies* [I] by Y. T. Nercessian, Los Angeles, 2000, pp. 206-223).
- Nercessian 2000: Y. T. Nercessian. *Armenian Numismatic Studies* [I], Los Angeles.
- Nercessian 2007: Y. T. Nercessian, Auctions of Two Armenian Gold Coins, of Identical Dies, Discovered in a 1988 Hoard, *Armenian Numismatic Journal*, Sr. II, Vol. 3 (33), pp. 35-36.
- Nercessian 2008: Y. T. Nercessian, *Catalogue of Armenian Coins*, Collected by Y.T. Nercessian, Los Angeles.
- Numismatica Genevensis SA, Auction 4*, 2006.
- Saryan 2004: L. A. Saryan, Some Information Confirming the Authenticity of the Armenian Gold Half Tahekan, *Armenian Numismatic Journal*, Vol. XXX, pp. 99-102.
- Schlumberger 1881: G. Schlumberger, Trois sceaux et deux monnaies de l'époque des croisades; Monnaies d'or inédite de Léon II, roi d'Arménie, *Archives de l'Orient Latin*, Vol. I, pp. 675-678.

“GOLD COINS” OF LEVON I

Dr. RUBEN VARDANYAN
History Museum of Armenia
[Summary]

In 1881, Gustave Schlumberger published the first gold coin of Levon I (1198-1219), founder of the Armenian kingdom of Cilicia. This gold coin was struck in the half double dram style.

By 1892, eight Cilician gold coins were known to the numismatic community:

- Three of the above-mentioned design from Levon I,
- Three of the regular silver issues of Levon I with two lions on the reverse,
- Two pieces with the obverse type of Levon I's drams and with reverse type of the drams of Hetum I (noting that Hetum I inherited the throne in 1226).

Later, the number of coins with two lions on the reverse reached five. Then, two more light-weight coins came to light with the types of regular silver drams of Levon I, with two lions on the reverse side. Each of the coins in these groups was struck by one pair of dies.

Despite the fact that from the outset there were suspicions about the authenticity of these coins, all the authors who wrote about them were inclined to regard them as genuine. The only numismatist who thought these coins to be forgeries and intended to present his arguments in a special paper was Berge M. Garabedian. Unfortunately, Garabedian did not have time to publish his conclusions.

Based on a detailed study of all available materials and literature on the history of these “gold coins,” in this paper the author clarifies the number of existing copies, identifies each coin, determines each coin's time of emergence, notes the transition of each coin from one owner to another, and each current owner's whereabouts at present.

Information in the letters of Serovbe Alishan also raises doubt about the authenticity of at least one group of these “gold coins.” The author's own comparative analysis of gold and silver coins from Levon I and Hetum I also reinforces the belief that all “gold coins” allegedly struck on behalf of Levon I and Hetum I are modern forgeries.

ERRORS ON MODERN BANKNOTES OF ARMENIA

The manufacture of paper currency is a complex technological process that requires sophisticated high-speed printing equipment, several identical carefully engraved plates, high quality watermarked paper, special inks with consistent colors, multiple passes through precisely aligned presses, and careful cutting of individual notes from large finished sheets to obtain a flawless and uniform finished product. To address these requirements, the Republic of Armenia Central Bank (like many other countries) contracts with qualified and experienced security printing firms in Europe, such as Giesecke & Devrient of Germany and Thomas De La Rue of Great Britain, to obtain its banknotes.

Despite extensive quality control measures, currency printing errors occur virtually on a daily basis.¹ To prevent faulty banknotes from entering circulation, the product is subjected to rigorous inspection at each stage of manufacture. Sheets found to contain errors are identified, removed and destroyed. A count of the rejected product is maintained and so-called "replacement" notes (typically inscribed with recognizably distinct serial numbers) are printed so that the quantity of cash in circulation is strictly controlled.² Despite these precautions, however, various sorts of errors do escape notice and enter into daily use.

There are several reasons why governments seek to sequester flawed printings. One is that the recognition of counterfeits³ by the public is enhanced by having uniform genuine notes in circulation.⁴ Uniformity bolsters public confidence in the currency and insures that the authenticity of a given banknote in circulation is not questioned. A flawed note might not be accepted in the course of a commercial transaction, resulting in inconvenience or financial loss for the bearer. Furthermore, banking and treasury authorities often seek to prevent currency errors from reaching the hands of collectors.⁵

The details of currency manufacture are of great interest and importance to numismatic researchers. For obvious reasons, however, this information is treated as a state or proprietary secret, and is therefore generally not available. For older notes, such information may not have been preserved. Thus, numismatists study error notes in order to shed light on the detailed processes involved in the preparation and printing of a given issue or series.

When examining an error note, it is necessary to distinguish between flaws which occur during manufacture from those which may be sustained after a note enters circulation. Flaws in the latter category are not nearly as interesting since they can be created artificially and do not

---

¹ Armenian paper currency errors do not appear to have been discussed in numismatic literature heretofore. An interesting modern error coin is described by L. A. Saryan, "Misaligned Core Error on the 2003 Bimetallic 500-Dram Coin of Armenia," *Armenian Numismatic Journal*, Vol. 34 (2008), pp. 19-20.

² A study about Armenian replacement notes is being prepared for publication.

³ The problem of counterfeit paper currency in Armenia is chronicled in "Out with the Old In with the New: Armenia's New Dram gets a Facelift and Protection," by Matthew Karanian, which appeared in the February 1999 issue of *AIM Magazine*, pp. 36-37.

⁴ Generally, modern banknotes of a given type are identical and indistinguishable from each other, except for a unique serial number.

⁵ Significant coin and paper currency errors offer the possibility of a windfall for the finder with no benefit to the issuing authority.

shed any light on details of the manufacturing process. For example, it is possible to purchase uncut souvenir sheets of United States Federal Reserve notes, which can then be trimmed with a scissor into any desired size or shape. Obviously, these do not constitute genuine errors sustained during manufacture and are devoid of value for researchers.

Specialists have identified many categories of currency printing errors. It is beyond the scope of this paper to attempt to enumerate all of these types, but several important ones⁶ may be noted:

- (1) Incorrectly aligned printings (where the various devices on a given side of a note are not in the proper locations relative to one another);
- (2) upside-down printing (paper fed into the press in the wrong direction, which may result in the watermark not appearing in the correct location);
- (3) Incorrect registration of the two sides of a note relative to each other (similar to die-alignment errors on coins);
- (4) Missing color (where one of the printing steps is omitted);
- (5) Multiple printing (where face and back images appear on the same side of a note);
- (6) Obstructions (such as printing over a loose scrap of paper);
- (7) Serial number mismatch (if the serial number appears twice, the two numbers must match each other exactly);
- (8) Folds during printing (insertion of a folded sheet of paper into the press, resulting in part of a note being blank and another part overprinted);
- (9) Gutters (printing across small creases or folds in the paper creating blank "gutters" on a finished note)
- (10) Ink transfers (two finished sheets contact each other while ink on one sheet is still moist, resulting in a mirror image of one side appearing on the other);
- (11) Inking flaws (resulting in gaps or smears); and
- (12) Cutting errors (arising during the cutting of notes from the main sheet).

As a rule, quality control during the production of modern paper currency is extremely vigilant and very few significant errors escape into use. When flawed notes are discovered they are immediately withdrawn by the authorities, and thus the average user may not even realize that such items may occasionally be encountered. Minor errors, of course, do not engender as much interest as really spectacular ones.

Presented in this article, mostly through the courtesy of a private collector, are some examples of error notes which escaped detection and found their way into private hands. A number of these may be considered fairly spectacular errors; each of them helps to shed light on the processes by which the notes were printed.

Catalog of Error Notes:

1. **1993 10-dram banknote (KP 33)⁷ cutting error (see Figure 1):** The 10-dram note of 1993, printed by Giesecke & Devrient in Germany, is Armenia's first banknote of the modern era. Normal dimensions of the note are 125 x 62 mm; the principle colors are brown, violet, and yellow.⁸ After printing, stacks of finished sheets are sequentially cut down into individual notes. Typically, a stack of sheets is aligned and placed into a

⁶ To date, only a few of these types of errors have been observed on Armenian banknotes.

⁷ Catalog numbers are from the *Standard Catalog of World Paper Money*, 12th edition (Iola, WI: Krause Publications, 2006).

⁸ Modern Armenian banknotes employ numerous security features to deter counterfeiting. Some of these are described in L. A. Saryan, "Security Devices on the 1993 Ten-Dram Banknote of Armenia," *Armenian Numismatic Journal*, Vol. 29 (2003), pp. 83-86.

cutting machine. Some 10-dram notes exist where the cutting blades were not aligned parallel to the devices on the note, resulting in about a 2 mm discrepancy in the longer dimension. The paper on these notes appears to be exactly rectangular, but the printed surface is tilted such that the left corner is about 2 mm closer to the edge of the paper than the right (author's collection).

Figure 1. 10-Dram cutting error. Discrepancy of about 2 mm from end to end.

2. **1998 50-dram banknote (KP 41) cutting error** (see Figures 2a and 2b showing the unfolded note): The 50-dram note commemorates famous composer Aram Khachaturian (1903-1978). It was printed by De La Rue and released into circulation on November 23, 1998.⁹ The face of the note depicts the composer and a view of the National Opera and Ballet House in central Yerevan; the back shows two dancers performing in his ballet, "Gayane," with the twin peaks of Mt. Ararat in the background. The note is printed in rose, blue, and gray on watermarked paper (the watermark is a repeating image of the Republic of Armenia coat-of-arms). Normal dimensions for this note are 122 x 65 mm. This spectacular error was discovered in circulation. The error

⁹ Gevorg Mughalyan, *Monetary Issues of Armenia* (Yerevan: Republic of Armenia Central Bank, 2005), pp. 34-35 (in Armenian). Karanian, in his article in *AIM*, presents some background on the 1998 50-dram note.

appears to have occurred during cutting, after printing was complete. As it was being inserted into the cutting machine, a sheet of notes sustained a corner fold which can be visualized on the face of the note as a diagonal line, running from top left to center right, across the composer's forehead. Interestingly, when unfolded, both the face and the back show border elements from the original printed sheet, which are ordinarily trimmed away and thus not visible on normal notes (private collection).

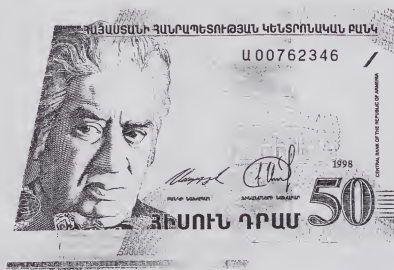

Figure 2a. 50-Drarm cutting error, face side. Unfolded, with fold running diagonally across the composer's forehead.

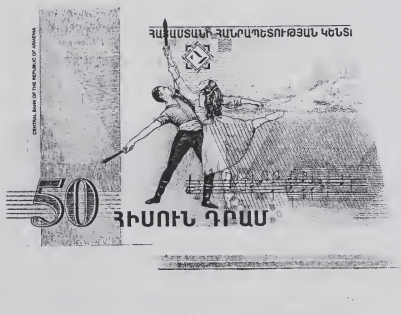

Figure 2b. 50-Drarm cutting error, back side. Unfolded.

3. **1998 50-dram banknote (KP 41) ink transfer error (Figure 3):** Another 50-dram banknote, which exhibits significant evidence of circulation, has a normal image of the composer on the face and a mirror image of the composer and other design devices also appearing on the back. This spectacular error was sustained during printing, probably when a sheet on which the ink was not yet dry came into contact with another printed sheet. The image transfer on this example is exceptionally complete (private collection).

Figure 3. 50-Dram ink transfer error.

4. **1999 1000-dram banknote (KP 45) ink transfer error (Figure 4):** The 1000-dram note of 1999 commemorates the accomplished poet Yeghishe Charents (1897-1937). It was printed for Armenia by De La Rue and released into circulation on March 1, 1999. The face carries the writer's portrait and two lines from his famous poem "Yes im

Anoush Haisadani” (My Sweet Armenia);” the back depicts an old building in Yerevan and a phaeton carriage. The note is printed in blue, green, and red on watermarked paper (the watermark is an image of the writer and the denomination). Normal dimensions for this note are 136 by 72 mm. This note shows an ink transfer similar to that on note 3, except that the image transfer is upside down (private collection).

Figure 4. 1000-Dram (1999) ink transfer error.

5. 1999 20000-dram banknote (KP 47) double printing error (Figure 5): The 20000-dram note commemorates the famous artist Martiros Saryan (1880-1972). Like the 1000-dram issue, it too was printed by De La Rue and released into circulation on March 1, 1999. A portrait of the artist graces the face of the note, while the back features one of his many colorful canvases showing a mountain scene. The note is printed in yellow,

orange, and brown on watermarked paper (the watermark is an image of the artist and the denomination). Normal dimensions of this note are 150 x 72 mm. Both sides of this note are completely printed, but the face also carries extra traces of the numerals 20000 in brown ink in the lower left and upper right corners. These are from the back of the note. Since the extra printing is correctly oriented (not a mirror image), it seems likely that this error was created by being fed through the printing press twice (private collection).

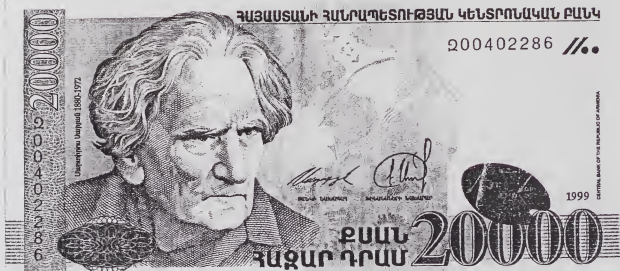

Figure 5. 20,000-Dram multiple printing error.

Error notes are interesting to study and analyze, and help researchers reconstruct the various stages of the currency manufacturing process. Many other examples of errors are likely to exist, and should be gathered and preserved for study.

L. A. SARYAN, Ph.D.

ARMENIAN NUMISMATIC LITERATURE

1 ASBAREZ. 2011i arajin eramseakin Hayastanen artatsuats e 484 kilogram oski [During the First Quarter of 2011 484 Kilograms Gold is Exported from Armenia] - 2011ի առաջին եռամսեակին Հայաստանէն արտածուած է 484 քիլոկրամ ոսկի. Asbarez, Vol. 103 (Wednesday, 25 May 2011), No. 14,025, p. 10. In Armenian.

During the first three months of 2011 484 kilograms gold dust is exported from Armenia. It is valued 9.9 million dollars. YTN

2011ի առաջին երեք ամսուան ընթացքին Հայաստանէն արտածուած է 484 կիլոգրամ փոշի ոսկի: Արժէքը կազմած է 9.9 միլիոն տոլար: ԵԹՆ

2 CENTRAL STATES NUMISMATIC SOCIETY. *Guide to Educational Exhibits*. Milwaukee, Wisconsin: April 27-April 30, 2011, Nos. B5, D6, and F7.

The Armenian sections of the exhibit include, B-5 "Medieval Armenian Coin Hoard," D-6 "Armenia's Agony – Commemorative Medals of the 1915 Genocide," and F-7 "Armenia 1919: The artistic banknotes," all of them by L. A. Saryan and won second class award recognition in foreign coins for B-5, and third class, for F-7 in foreign paper money. YTN

Ցուցահանդէսին Հայկական բաժինը կը պարունակէ՝ B-5 «Միջնադարեան Հայկական դրամազուլու», D-6 «Հայաստանի չարչարանքը - 1915-ի ցեղասպանութեան յիշատակային մեդալները», F-7 «Հայաստան 1919: գեղարուեստական թղթադրամները», բոլորն այլ Լ. Ա. Սարեանի կողմէ և չահած պազեւային երկրորդ աստիճանի ճանաչում օտար դրամներու մէջ B-5ի համար ու երրորդ աստիճանի օտար թղթադրամներու մէջ F-7ի համար: ԵԹՆ

3 NURPETLIAN, Jack. The Dating of the Civic Coins of Artaxata, by Jack Nurpetlian, *Numismatic Chronicle*, Vol. 170 (2010), pp. 9-16, pl. 2.

The dating of civic bronzes of Artaxata is discussed. The author classifies the civic issues of Artaxata into three groups on the basis of the numbers inscribed on them (I, IA, IB). A survey of previous publications on the civic coins of Artaxata is reviewed including authors E. Babelon, V. von Renner, K. J. Basmadjian, P. Z. Bedoukian, Kh. A. Mousheghian, M.-L. Chaumont, A. Mousheghian and Depeyrot, M. Amandry, and as well as R. Vardanyan. Nurpetlian offers an alternative proposal on the dating of Artaxata civic bronzes, based on the basis of a stylistic, iconographic and epigraphic analysis. The author notes that the subject civic bronzes have their closest parallel with the silver drachms of Artaxias II and hopes that new discoveries will put this question of dating to rest. YTN

Քննարկուած է Արտաշատի քաղաքային ըրոնգէ դրամներու թուագրութիւնը: Հեղինակը կը դաստորէ Արտաշատի քաղաքային դրամները երեք խումբերու, հիմնուած՝ իրենց վրայ արձանագրուած թիւերուն (I, IA, IB): Արտաշատի քաղաքային դրամներու մասին հրատարակուած դրամագիտական գրականութիւնը քննուած է, ներառեալ հեղինակներ՝ Ե. Բաբելոն, Վ. վոն Ռեններ, Կ. Զ. Բասմաճեան, Զ. Պ. Պետուկեան, Խ. Ա. Մուշեղեան, Մ.-Լ. Շոմոնո, Ա. Մուշեղեան և Զ. Ղեմէլճո, Մ. Ամանդրի, ինչպէս նաև Ռ. Վարդանեան: Նուպետեան կ'ընծայէ այլ ընտրանքի առաջարկ մը Արտաշատի քաղաքային դրամներու թուագրութեան համար, հիմնուած՝ դրամի ոճին, պատկերագրութեան և խորագրութեան վերլուծման վրայ: Հեղինակը կը նշէ թէ խնդրոյ առարկայ դրամները իրենց ամենամօտիկ գուգահեռականը ունին Արտաշէս Բ-ի արձանիքայ դրամներուն վրայ և ինք կը յուսայ որ նոր յայտնաբերումներ պիտի լուծեն այս թուագրութեան հարցը: ԵԹՆ

ԼԵՒՈՆ Ի-Ի «ՈՍԿԵ ԴՐԱՄՆԵՐԸ»

Հայաստանի Պատմութեան Թանգարանի Դրամագիտութեան Բաժնի Տնօրէն Դոկտ. Ռ. Վարդանեան տաղանդաւոր վերլուծող է, բայց իր ընծայած Լեւոն Ա. թագաւորի ոսկեայ դրամներու մասին շարադրուած յօդուածը աւելի շատ կը պլոտորէ քան թէ կը լուծէ հայ ոսկիէ դրամներու վաւերականութեան/կեղծարարութեան կացութիւնը:

Էջ 3ին ու անգլերէն ամփոփումին մէջ ընթերցողը կը մղուի մտածելու, թէ Պերճ կարապետեան կը փափաքէր բայց չէ կրցած իրագործել իր ծրագիրը՝ գրելու յօդուած մը ոսկիէ դրամներու շինծու ըլլալը փաստելու համար: Ժիշդ է թէ կարապետեան չէ գրած այսպիսի աշխատանք մը և չէ իրագործած իր ծրագիրը: Սակայն այդ չի նշանակեր թէ ինք ժամանակ չէ ունեցած զայն գրելու համար: Կարապետեանի վկայակոչուած յօդուածին (էջ 28) հրատարակութենէն ետք, 1952էն մինչև իր մահը (1987), 35 տարուան ընթացքին ինք հրատարակեց ութը հատ ևս յօդուածներ, որոնք մեզի ծանօթ են: Եթէ կարապետեան գրել ուզեր հայ ոսկեդրամներու մասին, վստահ եմ որ 35 տարին շատ բաւարար պիտի ըլլար: Թերևս կան մեզի անծանօթ պատճառներ, որ ինք չզրեց ոսկիէ դրամներու կեղծարարութեան մասին և չկրցաւ իրագործել այսպէս կոչուած իր ծրագիրը: Թերևս ինք ալ լիովին չէր համոզուած իր գրածին մասին կամ ալ իր մտածելակերպը 180 աստիճան չըրոնցաւ:

Էջ 12ին մէջ, վկայակոչելով Սիպիլեանի աշխատանքը, հեղինակը կը յիշէ, թէ «Եգիպտոս՝ Գահիրէ-Թունուզ և Պապաստեայ Զակադիկ անուանեալ տեղն փոքրիկ ոսկեդրամ մը գտնուեցաւ, ...»: Սակայն էջ 19, պարբերութիւն 2, տող 10, կը գրէ, «... անհիմն է Վիեննայի Վանքի աւագ միաբանների բանաւոր հաղորդումն այս մասին թէ իրենց երկու դրամներն էլ 1850-ական թուականներին (sic) բերուել են Եգիպտոսից»: Այս երկուքը իրարու հետ չեն համաձայնի Եգիպտոսի մասին:

Էջ 23: Կիլիկիոյ հայ դրամներու փորագրիչները, դրամներուն վրայի միջոցը խնայելու համար՝ յաճախ քանդակած են ուղղահայեաց զծիգներ կամ ալ հայերէն չեւտի նշանը (չեղակի աւելի փոքր զծիկ): Ու կ'անկախին որ ընթերցողը իր երևակայութիւնը գործածէ: Նաև որոշ տառեր անխնամ կերտուած են: Նոյնը պատահած է նաև այլ միջնադարեան երկիրներու դրամներուն քանդակիչներուն կողմէ:

Էջ 25-27: Պատուաբաժնի հեղինակը կը վկայակոչէ իր լոյս չտեսած գիրքին կրճատումները Լեւոն Ա-ի դրամներու մասին (OC'I B401 Leon, ևայլն): Անկասկած հեղինակին համար ասոնց բոլորն ալ իմաստաւից են: Բայց մենք չենք գիտեր ու մեզի համար անիմաստ են:

Էջ 28ին մէջ հեղինակը կը գրէ, «Լեւոն Ա-ի երկու ոսկեդրամները XIII դարի վերջին քառորդով թուագրուող դրամների գանձի մէջ ներառելը ոչ թէ վստահութիւն այլ կասկած է յարուցում: Կամ էլ հարկ կայ ապացուցելու, որ այս դրամները պատկանում են ոչ թէ Լեւոն Ա-ին, այլ Լեւոն Բ-ին, և որ վերջինս ոսկէ դրամներ է թողարկել: Միջանկեալ կերպով աւելցնենք, որ ոսկեայ կէս դահեկանը Սթընպլըդի թիւ XXII (1889) աճուրդային կատալոգի մէջ վերագրուած է Լեւոն Բ թագաւորին: Սակայն մեր հայկական դրամներու գիրքին մէջ տրուած է Լեւոն Ա թագաւորին: Այսու հանգերձ այս նիւթը մեր ներկայ քննադատութեան սահմանէն դուրս է, թէ ինչպէս դրամ մը կրնայ հարապատ ըլլալ Լեւոն Բ-ի համար և կեղծ՝ Լեւոն Ա-ի համար: Վերագտնաւորով մեր նիւթին՝ ըստ երևութիւն, հեղինակը կ'անտեսէ պատմական այն իրողութիւնը, որ երբ մամուլեքները զբաւեցին Սիւս, ԺԳ. դարու վերջաւորութեան մօտ, կողպատեցին ու միասին տարին ինչ որ կրնային: Մեծին Վարդանայ բարձրերդեցեցող կը յիշէ վեց հարիւր հազար ոսկիէ դրամի կողողալուելը, «... և զտանէ զտունն զեանափոր գանձուցն, և առնու յոյժ բազում, զոր 'ի միւռմ ամանէ լինել ասէին վեց հարիւր հազար կարմիր»: Մենք հոն չէինք, չտեսանք թէ մամուլեքները միասին ի՞նչ տարին և

որոշ մասը ուր թաղեցին ապահովութեան համար: Անկասկած, Կիլիկիոյ ամբողջ նիւթական հարստութիւնը, մամլութեան կարելիութեան սահմանին մէջ, փոխանցուեցաւ Եփրատոս:

Այս քննադատութեան ստորագրեալը շատ ուշադրութեամբ քննած է Լեոն Ա-ի ոսկեայ կէս դահեկանը 1995ին: Ըստ իս հարազատ է: Արհեստավարժ ու մասնագէտ դրամագէտներ նաև քննած են սոյն ոսկեայ դրամը ու եզրակացուցած են թէ՛ դրամը հարազատ է: CNP հաստատութեան պաշտօնեայ Լ. Ա. Ադամսը իր ոսկեայ կէս դահեկանը գնելէն յետոյ, Պեռնշարտ Շուլթ իրեն նամակ մը յղեց եւ դրեց անհրաչեւ տուեալները և մանրակրկիտ տեղեկութիւնը իր ոսկիէ դրամին ու այն յայտնաբերուած դրամագիտին մասին, որուն մաս կը կազմէր իր գնածը: Շուլթը իր այս ըրածէն նոյն իսկ մէկ դոլար չհաճեցաւ: Այս միայն իր աղնութիւնն էր: Եւ մի միայն փափաքեցաւ որ այս բացատրիկ հայկական ոսկեայ կէս դահեկանին ընկերանայ իր շատ կարեւոր տոհմագրութիւնը:

Կարծեմ ներկայացուած քանի մը օրինակներ բաւարար են քննադատութեան համար: Կարելի է այս քննադատութեան ցանկը երկարել նուազագոյնս տասնեակ մը էջերու: Ինչպէս որ նախապէս երկու էջնոց քննադատութիւն մը ուղարկուեցաւ հեղինակին և որեւէ օգուտ մը չունեցաւ, չեմ կարծեր որ հայ ոսկիէ դրամներու վաւերականութեան կամ կեղծարարութեան ուղղութեամբ որեւէ նոր քննարկնայ պատահիլ աւելի երկար քննադատելով:

Բայց մենք հոս ի՞նչ բանի համար կը վիճինք: Ո՛չ այլ բանի համար, այլ միայն հայ դրամագիտութեան օգտին համար:

Նոյն դիտումներով, դրամագէտներ մէկ ու կէս դար դրած են հայ ոսկեայ դրամներու մասին: Բոլոր շարահիւստութիւնները քիչ թէ՛ շատ հիմնուած են դրամներու ոճին, պատկերազրութեան և խորագրութեան արուեստին վերլուծման վրայ: Դրամագէտներէն ոմանք զանոնք որակած են հարազատ, ուրիշներ՝ կեղծ:

Կարծեմ թէ՛ ժամանակը եկած է որ գիտականօրէն և մետաղագործութեան միջոցով ոսկեայ դրամները մանրազնիին քննութեան ենթարկուին ու իրենց վաւերականութիւնը հաստատուի կամ ալ մերժուի: Այս ուղղութեամբ ծրագրի մը պէտք է մշակուի ու գործադրուի: Այլապէս՝ այլ դրամագէտներու յօդուածները պիտի հետևին ցարդ հրապարակածներուն և նոյն յանկերգը պիտի կրկնուի և կացութիւնը՝ ա՛լ աւելի պիտի պղտորի: Իսկ եթէ մէջը նորութիւն չըլլայ, յանուն ինչի՞: Ե. Թ. Ներսէսեան

CRITIQUE

“GOLD COINS” OF LEVON I

The article that Dr. R. Vardanyan offered on the gold coins of King Levon I of Cilician Armenia muddies the situation of the authenticity/counterfeiting of Armenian gold coins more than resolving it. Our conclusion for this critique is given below.

During the past one and a half centuries numismatist have written on Armenian gold coins. All of the published essays more or less based their conclusion on stylistic, iconographic, and epigraphic analysis. Some called them authentic Armenian gold coins, and others, counterfeit.

I think it is time once and for all to resolve this problem of the authenticity of Armenian gold coins. A scientific plan with the aid of metalurgy needs to be executed. Otherwise, the articles of other numismatists will follow to those which have been published and the same story will be repeated all over again without clarifying it. And the problem which has been irritating many numismatists for the past two centuries will get muddier.

YTN

BOOK REVIEW

VARDANYAN, Aram R. *Islamic Coins Struck In Historic Armenia I: Early 'Abbāsīd Period (142-277 AH / 759-891 AD)*. Yerevan: "Tigran Mets" Publishing House, 2011, 148 pp, soft cover, glossy paper, 8x11.5 inches. Price: 40 Euros + 5 Euros for shipping. ISBN 978-99941-0-418-5. e-Mail: aramvardanian@yahoo.com

The book before us is a catalogue of 262 coins issued in the cities of historic Armenia during the period of Arab domination of Armenian territory. These gold, silver, and copper coins are inscribed in Arabic script and struck in the mints of Arrān (also Maḍīnat Arrān), Barda'a, Dabīl, Ma'aden Bājūnays, Hārūnābāt, and al-Hārūniya.

The basic catalogue is divided into three sections of gold, silver, and copper coins and covers pages 18 to 116. Each coin has its photographic image next to the description.

The four gold coins are listed at the beginning of the coin catalogue and cover only two pages. The earliest coin is attributed to Caliph Abū al-Faḍl Ja'far al-Mutawwakil 'alā Allāh (232-247 AH / 847-861 AD), with al-Mu'tazz Billāh as heir, dated 241 AH (855/6 AD), struck in the mint of Dabīl (Armenian Dvin). The latest gold coin is attributed to Caliph Abū al-'Abbās Aḥmad al-Mu'tamid 'alā Allāh (256-279AH / 870-892 AD), with al-Muwaffaq Billāh, dated 269 AH (882/3 AD), inscribed Armīniya (presumably Dabīl).

The lion's share of the catalogue is occupied by silver coins, pp. 21 to 102, Nos. 5 to 231. The earliest silver coin is given to the reign of Caliph Abū Ja'far 'Abdallāh al-Manṣūr (136-158 AH / 754-775 AD), anonymous, dated 142 AH (759/60 AD), inscribed Armīniya (presumably Dabīl). The latest silver coin is assigned to the reign of Caliph Abū Ja'far 'Abdallāh al-Ma'mūn (198-218 AH / 813-833 AD), with Khālīd b. Yazīd, dated 216 AH (831/2 AD), inscribed Ma'aden Bājūnays (north of Lake Van, Armenian province Aghahniq).

The last section is devoted to the listing of copper coins, covering pages 103 to 116, Nos. 232 to 262. The earliest copper coin is given to the reign of Caliph Abū Ja'far 'Abdallāh Manṣūr (136-158 AH / 754-775 AD), with Yazīd b. Usayd, undated, inscribed Armīniya (presumably Dabīl). The latest copper coin is assigned to the reign of Caliph Abū Ja'far Hārūn al-Rashīd (170-193 AH / 786-809 AD), with 'Isā al-Ma'mūnī with Muḥammad b. Sālm, 208 AH (823/4 AD), without mint.

Prior to starting the coin catalogue, the text includes a list of abbreviations used in the catalogue and twenty-six Arabic formulae used in the book.

The coin photographs are clear. Considering the fact that in many cases the coin pictures are photocopied from another published source, the author must be complimented.

In the end there is a "Chronology of 'Abbāsīd governors of Armenia (132-220 AH)" and four tables on "The mint production in the cities of historic Armenia in 142-277 AH," "Personal names and signs (symbols) on silver coins struck in the mints of historic Armenia in 142-277 AH," "Personal names and signs (symbols) on copper coins struck in the mints of historic Armenia in 142-220 AH," and "The Annulet on silver coins struck in 142-220 AH." An "Index of personal names and signs (symbols)" closes the book.

Reading this book makes one sad to realize that for centuries the Armenian people suffered under the yoke of foreign and Islamic rulers.

Islamic Coins Struck In Historic Armenia is a very useful reference book and will be indispensable for every serious student of numismatics interested in the coinage of historical Armenia and the Near and Middle East.

On the cover and frontis pages, next to the book title, there is the letter "I". Presumably, this is the first in a series of books to be published on the *Islamic Coins Struck In Historic Armenia*. We wish every kind of success to Dr. Aram Vardanyan to realize his dream and labor of love.

Y. T. Nercessian

BIBLIOGRAPHY ON ARMENIAN NUMISMATISTS

After the publication of the Bedoukian *Festschrift* (ANJ 1989), we conceived the idea to have a book on Armenian numismatists. Here the connotation for numismatists includes all those who have had the inspiration to write on Armenian coins, medals, and bank notes. The Armenian dynasties include the kingdom of Sophene, the Artaxiads of Armenia, the kingdom of Commagene, Kiurke, the kingdom of Cilician Armenia, and the Republics of Armenia. We thought all numismatists should be included in the book regardless of whether a book or even a single article was authored.

We then realized that we do not have enough material to form a book. Instead, we decided to add a chapter to the unpublished second volume of *Armenian Numismatic Bibliography and Literature*, under the title of "Numismatists." Here we started recording the bibliography on the biography of each numismatist and relevant subjects. The relevant subjects are portraits, secondary biographies, eulogies, elegies, and *Festschriften*.

Since then, a tremendous amount of bibliographic information has been accumulated in our book. Due to the present economic crisis, Armenian Numismatic Society's ban on new publications, and our health, the publication of *Armenian Numismatic Bibliography and Literature*, volume II is almost impossible. Hence, in our opinion, it would be extremely useful to publish this information for posterity. It is possible that some day, in the future, a younger numismatist might consider it a challenge to publish such a book where information on all Armenian numismatists will grace the pages of his monograph.

Up to now we have included the names of all numismatists that have had their biographies published in some publication(s) accessible to the public. If any one of the Armenian numismatists wishes to have his/her name added to this list, please send us your name, date of birth, and where your biography is published. YTN

ՄԱՏԵՆԱԳՐՈՒԹԻՒՆ ՀԱՅ ԴՐԱՄԱԳԷՏՆԵՐՈՒ ՄԱՍԻՆ

Պատկեանի յուշամատենի (ԸԴՀ 1989) տպագրութենէն յետոյ, հայ դրամագէտներու մասին գիրք մը ունենալու գաղափարը յղացանք: Հոս դրամագէտ որպէսիւմ կը մտածենք այն անձերու մասին, որոնք ներշնչուած ու գրած են հայ դրամներու, մեդալներու և թղթադրամներու մասին: Հայ հարստութեանց շարքին կը պատկանին Մոփի թագաւորութիւնը, Հայաստանի Արտաշէսեանները, Կոմագենի թագաւորութիւնը, Կորիկէն, Հայկական Կիլիկիոյ թագաւորութիւնը և Հայաստանի Հանրապետութիւնները: Ըստ մեր մտածելակերպին, բոլոր հայ դրամագէտները պէտք է ընդունուին այս աշխատանքին մէջ. անխտիր՝ թէ իւրաքանչիւրը հեղինակած է գիրք մը կամ ալ գրած է միայն ելակի յօդուած մը:

Այն ատեն շուտով եզրակացուցինք, թէ մենք բաւարար չուինք գիրքի մը համար: Փոխանակ, որոշեցինք նոր գլուխ մը սկսիլ մեր Հայ դրամագիտական մատենագրութիւն եւ գրականութիւն գիրքի մատիպ երկրորդ հատորին մէջ, «Դրամագէտներ» վերնագրի ներքև: Հոս սկսանք գրանցել մատենագրական տեղեկութիւնը իւրաքանչիւր հայ դրամագէտի կենսագրութեան և յարակից նիւթերու վերաբերեալ: Յարակից նիւթերն են դիմանկարներ, երկրորդական կենսագրութիւններ, դամբանականներ, եղերեգրութիւններ և յուշամատեններ:

Այդ ժամանակէն ի վեր բազմաթիւ մատենագրական տեղեկութիւն համախմբուած է մեր գիրքին մէջ: Մեր ներկայ տնտեսական ճգնաժամը, Հայ Դրամագիտական Ընկերակցութեան արգելքը նոր հրատարակութեանց վրայ, և ստորագրելին առողջական կացութիւնը, գրեթէ անկարելի կ'ընեն Հայ դրամագիտական մատենագրութիւն եւ գրականութիւն գիրքի երկրորդ հատորին հրատարակութիւնը: Ուրեմն, ըստ մեր կարծիքին, հստակաւ տեղեկութեան հրատարակութիւնը մեծապէս օգտակար կ'ընայ ըլլալ ապագային: Թերևս երկուստարդ դրամագէտ մը նկատի առնել այս մարտահրաւերը՝ պատրաստելու մենագրութիւն մը, ուր հայ դրամագէտներու վերաբերեալ տեղեկութիւն պիտի ընծայուի հանրութեան:

Յայտօր, հայ դրամագէտներու մասին մեր գրանցած տեղեկութիւնները կը վկայակոչեն հրատարակուած կենսագրութիւնները, որոնց փանազան աղբիւրները մատչելի են հանրութեան: Եթէ հայ դրամագէտներէն ունէ մին կը փափարի իր անունը աւելցնել այս ցանկին, պիտի խնդրէինք որ մեկի ուղարկել իր անունը, ծննդեան տեղեկական և իր կենսագրութեան ո՞ր հրատարակուած ըլլալը:

ԵԹՆ

ARMENIAN NUMISMATIC LITERATURE

- 4 ASBAREZ. Lachini mēj dambaran haytnaberuats ē [A Tomb is Discovered in Lachin] - *Լաչինի մէջ դամբարան յայտնաբերուած է*. Asbarez, Vol. 103 (Friday, 29 April 2011), No. 14,007, p. 11. In Armenian.

Mention is made that, in addition to other objects, metallic coins were discovered in the Lachin Tomb. YTN
Յիշուած է թէ այլ առարկաներու հետ միատեղ գտնուած են մետաղեայ դրամներ Լաչինի դամբարանին մէջ:

- 5 ASBAREZ. Atrpēychan kē pahanjē haytnaberuats dambaranēn arzhēk'awor gtatsonerē [Azerbaijan Demands the Valuable Discoveries from the Excavated Tomb] - *Ատրպէյջանի կը պահանջէ յայտնաբերուած դամբարանէն արժէքաւոր գտածոները*, Asbarez, Vol. 103 (Tuesday, 3 May 2011), No. 14,009, p. 4. In Armenian.

See abstract of No. 276a.

- 6 CALLATAÿ, François de. Quantifying Monetary Production in Greco-Roman Times: A General Frame, by François de Callataÿ. *Annali dell'Istituto Italiano di Numismatica*, 44 (1997), pp. 7-20.

This paper aims to describe and comment what has been achieved for the period 1997-2009 in quantifying monetary production for Greco-Roman times. It classifies 94 recent studies in three categories: a) no quantification; b) quantification of the original number of obverse dies and c) quantification of the number of struck coins (with an increasing number for this third category). It deals then with academic perspectives for numismatists (with fear that the amount of new die-studies will decrease in the future), historians (who are no more devoted to economy as they were in the 1970s) and economists. In the third part of the paper, we focus on historical perspectives for economists, numismatists (and their two strategies to discard hypotheses: there is not enough, or there is too much), and historians (putting numismatic estimates in perspective with other data).

Author

- 7 SARYAN, Levon A. New Armenian Silver Coin Commemorated Noah's Ark, by Leon A. Saryan. *Asbarez Daily*, Vol. 103 (Saturday, 20 August 2011), No. 14086, p. 11, illus.

A new one troy ounce pure silver bullion coin 500 dram nominal value and commemorating Noah's Ark, is issued by the Republic of Armenia. It was announced on 4 July 2011 by the London marketing firm CoinInvestDirect. The reverse depicts Noah's Ark floating upon the waters with twin peaked Mt. Ararat in the background, and a dove bringing an olive branch. The obverse displays the coat of arms of Armenian Republic. The diameter of this commemorative coin is 39 mm. The coin is produced by a private mint in Germany, Leipziger Edelmetall Verarbeitung. According to Saryan, plans include to issue 1/4, 1/2, 5, and 10 oz., as well as 1 kg and 5 kg size denominations of this commemorative coins.

YTN

Հայաստանի Հանրապետութիւնը թողարկած է մէկ թրջ ունզնոց զուտ արծաթեայ յուշադրամ մը, 500 դրամ անուանական արժէքով, որ կը յաւերժացնէ Նոյի Տապանը: Լոնդոնի վաճառական CoinInvestDirect ընկերութիւնը յայտարարած է 4 Յուլիս 2011-ին: Յուշադրամի ետին պատկերուած է Նոյի Տապանը, որ կը ծփայ ջուրին վրայ, աղանի մը կը բերէ ձիթենիի ճիւղ մը, ու առոցը ետին կը տեսնուի Արարատ լեռան զոյգ զագաթները: Յուշադրամի երեսին վրայ քանդակուած է Հայաստանի Հանրապետութեան զինանշանը: Այս յուշադրամի տրամագիծն է 39 մմ: Դրամը արտադրուած է գերմանական յատուկ դրամահատարան մը՝ Leipziger Edelmetall Verarbeitung: Ըստ Սարեանի ծրագրուած է թողարկել 1/4, 1/2, 5 և 10 ունզնոց, ինչպէս նաև 1 և 5 կիլոգրամ ծանրութեամբ յուշադրամի միաւորներ:

ԵԹՆ

NUMISMATIC LITERATURE HISTORY

In 1971, a few collectors joined together and founded a club for Armenian coin collectors. Simultaneously, to satisfy the needs of club members, the Secretary of the organization started publishing a fixed price list known as *Armenian Coins and Books: Bulletin*, for the purpose of selling coins and books. An advertisement was placed in *The Armenian Observer* weekly newspaper for a year. Soon, collectors from other states and foreign countries started asking for copies of the *Bulletin*. Many of the collectors wanted to join this new organization.

In 1975, it became necessary to establish a medium of communication to keep out-of-state members informed about the activities of the Armenian Numismatic Society. In 1975 *Armenian Numismatic Journal* (ANJ) was founded as a bilingual quarterly publication in the form of a newsletter. The secretary of the Society, Y. T. Nercessian, was nominated as the editor of the *ANJ*.

In the mid 1970s, Armenian numismatic publications were not very abundant. Fr. C. Sibilian's book, *Classification of Roupenian Coins* (Vienna, 1892), in Armenian, had line drawings as plates but lacked a corpus. P. Z. Bedoukian's *Coinage of Cilician Armenia* (New York, 1962) was satisfactory for the non-Armenian speaking collectors, but it was out of print. Its Armenian version (Vienna, 1963) was in print, but not very acceptable to non-Armenian speaking collectors. This was one of the problems that the editor of the *ANJ* was facing.

In 1971, the Secretary had started collecting a copy of each piece of published Armenian numismatic literature (books, articles, and offprints, or their photocopies). He was preparing abstracts on each one of these publications for his personal use. When the *ANJ* started being published, a special bilingual section under the title of "Armenian Numismatic Literature" was created for the abstracts. This section continues through today and remains an integral part of the *ANJ*.

Once the *ANJ* started being published regularly, it was obvious that the editor should be able to locate and efficiently search the content of each numismatic literature composed on Armenian coins. He was very fortunate that the Research Library of the University of California at Los Angeles had a vast numismatic section. Furthermore, then the bibliographer in charge of the Armenian section was Miss Gia Ayyazian. Words would not be enough to say that she was extremely gracious, more than willing to help to a novice like the editor of *ANJ*. She offered her valuable assistance in the bibliography format and had lasting patience in locating endless titles in many different languages. The process of searching and photocopying titles on Armenian numismatics in the Research Library of UCLA took every Saturday over a three year period. The final glory of the total ten-year research was the publication of the *Armenian Numismatic Bibliography and Literature* (1984, 729 pp.).

The main mission of the *ANJ* was to offer information to the membership on Armenian numismatics. Therefore, constantly new and unpublished articles and essays would be gracing the pages with unpublished coin pictures illustrating the photographic plates of the *ANJ*.

Nearly twenty years ago an Armenian coin collection was auctioned in a foreign country. For a group of silver trams of King Levon I (1198-1219), then with a retail value of \$200, a collector paid \$2000 hammer price. No doubt, an informed knowledgeable collector would not bid ten times the market value.

In 2011, the 37th volume of the *Armenian Numismatic Journal* includes several feature articles which will arm the collector with the latest and up-to-date information on the market values of Armenian coins as well as the latest on newly discovered Armenian coin hoards. Some of the feature articles include "The Armenian Coin Auction of R. A. Collection (2010)," "The Rosa Forgeries of Armenian Artaxiad Era Coins," "Coinage of the Armenian Kingdom of Sophene," "America Meets Armenia: US Marine Corps Challenge Coins from Yerevan," and numerous bibliography and abstracts on Armenian numismatic literature, metrological tables on copper coinage of the Artaxiads of Armenia and the Armenian kingdom of Sophene.

For additional information on the Armenian Numismatic Society, its publications, medals struck, *ANJ*, back issues of the *ANJ*, and application forms, please write to the Armenian Numismatic Society, 8511 Beverly Park Place, Pico Rivera, California 90660-1920, U.S.A. or by e-mail at ArmNumSoc@aol.com.YN

ARMENIAN NUMISMATIC SOCIETY

Phone: 562-695-0380 - e-mail: ArmNumSoc@aol.com

8511 Beverly Park Place

Pico Rivera, CA 90660-1920, U.S.A.

Sept. 7, 2010

Mr. Stephen Lazarian, President
Armenian Relief & Development Assn.
Armenian Gospel Mission, Inc.
P. O. Box 5727
Pasadena, CA 91117

Dear Mr. Lazarian:

Below is a detailed list of books and numismatic literature to be shipped to the
HISTORY MUSEUM OF ARMENIA, Yerevan.

Box 1 *Armenian Numismatic Journal*, 2009, 15 copies 2010, 15 copies
S. Boutin, *Collection N. K. ...* 1 copy
CNG, *Auction 85*, 1 copy
A. Gorky painting albums, 3 copies
Nercessian article offprints, 5 copies

ARMENIAN NUMISMATIC SOCIETY

Phone: 562-695-0380 - e-mail: ArmNumSoc@aol.com

8511 Beverly Park Place

Pico Rivera, CA 90660-1920, U.S.A.

Սեպտ. 7, 2010

Տիար Ռուբէն Վարդանեան, Վարդէ
Դրամագիտութիւն Բաժին
Հայաստանի Պատմութեան Թանգարան
Երևան

Յարգելի Պրն. Վարդանեան,

Պարոն Լազարեանի հիմնարկը փոխադրեցինք մէկ տուփ գիրք, որ Զեպի ուղարկենք
ծովային ճամբով: Ասոնք ալ նախորդներուն կրնաք բաշխել Հայաստանի գրադարաններուն
ի նշան որ յարմար կը նկատէք:

Տուփ 1 Բովանդ. *Armenian Numismatic Journal*, 2009, 15 օրինակ. 2010, 15 օրինակ.

S. Boutin, *Collection N. K. ...* 1 օրինակ.

CNG, *Auction 85*, 1 օրինակ.

• A. Gorky painting albums, 3 օրինակ.

Nercessian article offprints, 5 օրինակ.

Ողջոյններս հաղորդեցէք Դրամագիտութիւն Բաժնի մէջ աշխատող հայ դրամագէտներուն:

ARMENIAN NUMISMATIC SOCIETY
Phone 562-695-0380, e-mail ArmNumSoc@aol.com
8511 Beverly Park Place
Pico Rivera, CA 90660-1920, U.S.A.

September 7, 2010

Mr. Stephen Lazarian, President
Armenian Relief & Development Assn.
Armenian Gospel Mission, Inc.
P. O. Box 5727
Pasadena, CA 91117

Dear Mr. Lazarian:

Below is the list of the information you requested about the books and numismatic literature to be shipped to the HISTORY MUSEUM OF ARMENIA, Yerevan.

The person to be contacted in the Museum is Mr. Ruben Vardanyan (Curator) or Armine Zohrabian (Numismatist) on 582-721 (or mobile phone [REDACTED]). If you cannot establish communication on this line you can try Ms. Anelka Grigorian (President of Museum) or Iveta Mkrtchian (Vice President) on 582-761.

Sincerely yours,

Y. T. Nercessian,
Secretary

**NUMISMATIC BOOKS AND LITERATURE DONATED TO
STATE HISTORY MUSEUM OF ARMENIA**

Box	Dimensions (DxWxH)	Weight	Value
1	9 1/2"x13"x13"	35 lbs	\$1375

Series II

Volume 8 (38), No. 3

September 2012

ՀԱՅ

ARMENIAN

ԴՐԱՄԱԳԻՏԱԿԱՆ

NUMISMATIC

ՀԱՆԴԷՍ

JOURNAL

TABLE OF CONTENTS

Vol. 8 (38), (2012) No. 3

Letters and e-mails	47
NERCESSIAN. Y. T. Single Lion Coronation Trams of Levon I	49
Letters and e-mails	60
SARYAN, L. A. A New Variety of the 10-Ruble Kars City Note in the Saryan Collection	61
Mubayajyan, V. A. <i>Coins Minted in the Cities Yerevan, Gandzak and Nakhichevan During the Persian Domination 1500-1828 A.D.</i> , reviewed by Y. T. Nercessian	68
NERCESSIAN. Y. T. Numismatic Notes: Observations on "Newly-Found Groups of Artaxiad Coins," Authored by Ruben Vardanyan and Karen Vardanyan	69

ՀԱՅ ԴՐԱՄԱԳԻՏԱԿԱՆ ՀԱՆԴԻՍ

ARMENIAN NUMISMATIC JOURNAL

Series II

Vol. 8 (38), No. 3

September 2012

LETTERS AND E-MAILS TO THE EDITOR

Surprise: The Tetradrachm of Artavasdes II Makes an Appearance at the Chicago ANA

The 2011 annual convention of the American Numismatic Association was held in Rosemont, Illinois (near Chicago) from August 16 to 20. Due to conflicting family commitments, I was unable to mount competitive displays this year, but I did get to visit the venue for a single day on Friday, August 19.

My purpose in attending was mostly to visit with some friends--Armenian dealers James Beach and Vicken Yegharian, and a few others. As soon as I entered the Stephens Convention Center, I unexpectedly ran into my friend Edward Kassab whom I met for the first time in Milwaukee four years earlier. Ed is an Armenian collector from Long Island who was well acquainted with Jack Guevrekian, and we reminisced for a while.

While I was visiting at James Beach's table, he mentioned that there was an Artavasdes II silver tetradrachm available for sale on the bourse floor. He seemed to think it might be a new example, and offered to escort me over to the seller's booth, only a very short distance from his own. I frankly was skeptical, but was willing to go along for the walk!

James introduced me to seller Soner Bektas, principal of "First Numismatic GmbH" of Lunen, Germany, the firm offering the coin. Sitting in the back of the booth were a couple of men (who were conversing with each other in Turkish) and Kerri Goad, the firm's U.S. representative located in northern New Jersey. It is fair to say that the stock of First Numismatic consists of only superb quality, extremely expensive, high-end ancient coins. There was a safe behind their booth where several of their choicest specimens, including the Artavasdes and some rare Byzantine gold pieces, were stored.

Bektas first brought out a number of extremely rare Armenian coins that were available for sale. I was shown a Smpad denier (with a fleur-de-lis design) selling for around 3000 Euro, and a nice Gosdantin I silver tram for about the same asking price. I also examined a few Tigranes IV bronzes, fairly nice ones, priced at 900 to 1400 Euros each. The same dealer also had four extremely attractive Tigranes tetradrachms, at least one of which was a better variety. All four tetradrachms were in EF or better preservation, and were labeled with asking prices of \$25,000 to \$35,000 each!

Most exciting, though, was the silver tetradrachm of Artavasdes II. When it was brought out, of course, my eyes popped out of their sockets. It was as if I were dreaming, and I pinched myself to be sure this was for real. I held the coin in my hands and examined both sides and the edge carefully, millimeter by millimeter. Of three known examples, this is the only one in private hands; the other two are firmly entrenched in museums in Boston and Yerevan. There are a couple of nicks on the surface. It is also apparent that the piece had been professionally cleaned, but of course this is nothing out of the ordinary in ancient numismatics.

My examination convinced me that this is not a new example, but indeed the same ex-Hunt, ex-Guevrekian specimen, that was offered for \$35,000 in the Araratian Collection sale (CNG 36) in December of 1995. The seller affirmed that this is the case, and that the Artavasdes tetradrachm is now on consignment to him from its unnamed owner. The asking price is \$180,000!!

Even though I was unable to obtain the coin for my collection, this was a most rewarding day. I was able to hold in my hands the Holy Grail of Armenian numismatics. Levon A. Saryan, Ph.D

ARMENIAN NUMISMATIC JOURNAL is the quarterly publication of Armenian Numismatic Society, an educational, non-profit organization. Editor, Y. T. Nercessian, 8511 Beverly Park Place, Pico Rivera, CA 90660-1920, USA (webpage: www.ArmNumSoc.org/; e-mail: ArmNumSoc@aol.com). Associate Editors, W. Gewenian and T. Nercessian, Corresponding Editors, L. A. Saryan. Non-member subscriptions \$60/70 per year. **ISSN 0884-0180—LCCN 85-649443**

LETTERS AND E-MAILS TO THE EDITOR

FNG coins has listed two Arkhathius copper coins for \$2000 each. they are identified by their desgin as there are no identifiable letters. you recently listed two know coins from that time period minted by that king. any thoughts on these? FNG is bascially doubling the known coins of this king. Might they be worth 4- 5 thousand dollars as the Morphlig coins are worth? This king seems a little vague. You list two auction houses which separately have assigned this coin to Armenian Sophene. Why? Is there much more evidence or could this turn out to be a coin like Charpes, with controversy as to its origin. I believe these coins should reside in an ANS collectors collection for future research.

Also, I am having some scholars research the lettering on the copper Commagene coin with the horse on the back, the Tiara, Delta triangle and Sun on the obverse, with letters that don't make sense. Can you shed any light as to why they listed the coin as an unkown Commagene ruler. thank for your help and input.

Chuck Hajinian

Editor's Note: I have too much pain in my hands and fingers to surf the web and search for coins. They say the beauty is in the eyes of beholder. The coin collecting is dependent on the wallet of the collector. For that reason, to be used as a guide, I review major Armenian coin auctions. I cannot tell any collector what he should purchase and how much he should pay. That is his business. On unknown Commagene coin, I cannot say any more than I have published in my book.

YTN

Please find my contribution \$60 for the membership 2012 and accept my donation of \$40 for the A.N.S. organization. Nevertheless it is a small amount, I hope it can help a little bit.

In the meanwhile, during my visit to Vienna, I was able (with a lot of luck and coincidence) to visit the Mechitarian-museum and examine a part of its numismatic collection. In the near future I like to send you a little report of my (our) 'adventurous' visit.

My Commagene corpus concern, I'm still collecting data and are far from a final approach. A question: was there also a catalogue mad of the P. Bedoukian collection, before it was sold and dispersed? ...

Rudy Dillen, Belgium

I wish to resign from the ANS after being a member for 40 years. I believe I was one of the first [42nd] persons to join.

I have always been interested in foreign coins and reading the dates on many of them. Thus, your bulletins filled in many of the blank areas about Armenia. Unfortunately I could never learn to read the writing.

Now having reached 93 1/2, I think it is good time to wind down my numismatic career. I have certainly enjoyed your bulletins. And I hope to continue your newsy bulletins for many more years.

Thomas P. Rockwell, Massachusetts

Please be advised that I do not wish to continue my subscription [membership, ed.] to the Armenian Numismatic Journal. I am letting you know so that you do not incur further expense in reminding me to renew.

Richard V. Aghababian, Massachusetts

I regret to say that I will be unable to renew my membership for the 2012 year.

Jack Nurpetian, Lebanon

I have decided not to renew my membership because I do not have the time to devote to this interesting area of our history.

Ara Charchian, WI

SINGLE LION CORONATION TRAMS OF LEVON I

Plates 4-5

Y. T. NERCESSIAN

Historical Background to Numismatic Literature

The single lion coronation trams of Levon I are extremely rare, and this accounts for the fact that they did not often appear in early Armenian numismatic works. Even though the earliest work to mention a Cilician Armenian coin was published in 1644,¹ it was not until 1843 that Krafft first illustrated an example of the single-lion coronation type (LD1).² The same example was published by Langlois in 1850³ and 1855⁴ (LD2).

The extreme rarity of this type is underscored by Fr. Clement Sibilian in his book, in 1877, *Classification of Roupenian Coins*, published posthumously.⁵ This work illustrates one example (LD3) and mentions the existence of a total of "only four or five examples" of this particular type, including two existing in the Vienna Mekhitarist collection. No new information about this type is provided by M. Brosset,⁶ S. A. Gamalov-Churaev⁷ or K. J. Basmadjian.⁸

LD1. A. Krafft

LD2. V. Langlois

LD3. Fr. C. Sibilian

In 1952, Berj M. Garabetian listed one single lion coronation tram, which is catalogued in the CCA corpus by Bedoukian.⁹ Also, he mentioned that there are two

¹ J. Tristan de Saint-Aman, *Commentaires historiques, contenant l'histoire générale des empereurs, impératrices, caesars, et tyrans de l'empire romain* (Paris, 1644), pp. 588-589.

² Albrecht Krafft, "Armenische Münzen der rupanischen Dynastie in Cilicien," *Anzeige-Blatt für Wissenschaft und Kunst* (1843), No. CIII, pp. 1-29, pls. I-II.

³ Victor Langlois, "Lettre à M. Ch. Lenormant, membre de l'Institut; Sure les monnaies des rois arméniens de la Dynastie de Roupène," *Revue Archéologique*, Vol. VII (April-September 1850), Part I, pp. 262-275, pl. 144, No. 2.

⁴ Victor Langlois, *Numismatique de l'Arménie au moyen-âge* (Paris, 1855), pl. 1, No. 2.

⁵ Fr. Clement Sibilian, *Classification of Roupenian Coins* (Vienna, 1892), xvi+88 pp., VI pls., +31 pp. (in Armenian).

⁶ M. Brosset, *Monographie des monnaies arménienne* (St. Petersburg, 1839), 44 pp., 2 pls.

⁷ Gamalov-Churaev, S. A. *Classification of Roupenian Coins (according to C. Sibilian)*, (St. Petersburg, 1923), (in Russian), 21 pp., 4 pls.

⁸ K. J. Basmadjian, *Numismatique générale de l'Arménie* (Venice, 1936) 226 pp., 2 pls. (in Armenian).

⁹ Berj M. Garabetian, "The Ancient Armenian Coin Collection of the St. Lazare Museum in the Venice Mekhitarist Congregation: Roupenian Coins," *Bazmavep*, Vol. CX (July-September 1952), Nos. 7-9, pp. 155-168 (in Armenian).

pieces in the collection of Mekhitarist Congregation in Vienna, as it is noted in Sibilian's footnote by Fr. Kalemkarian.

In 1962, Paul Z. Bedoukian published his monumental book on the coins of Cilician Armenia.¹⁰ Bedoukian catalogued 20 single lion type coronations trams in his corpus, divided into four groups.¹¹ This was a giant achievement for Armenian numismatics.

In 1971, Paul Z. Bedoukian published his summarized handbook¹² including one example of single lion coronation coin. Here he noted, "less than 25 specimens known."

In 1973, A. A. Ebeyan published a summarized handbook¹³ where the catalogue included a single lion coronation tram from his collection.

In 1979, the revised English edition of Coinage of Cilician Armenia did not add to the known number of these rare single lion coronation trams.

In 1985 (1985-1986), Paul Z. Bedoukian penned a new article strictly dedicated to the study of single lion coronation trams.¹⁴ Basically, it is a study of three small hoards of single lion coronation trams: two hoards of Mekhitarist Congregation (8+14 pieces) and the Bedoukian hoard (13 pieces), plus all other known one-lion coronation trams, total 45 pieces. In this article Bedoukian makes a major die study and records 13 obverse and 22 reverse dies only for 33 coins. In our opinion this is not sufficiently large enough for a satisfactory die study.

Table 1. Chronology of known single lion coronation trams

Source	1843	1850	1877	1923	1936	1950	1962	1985	2012
Albrecht Krafft	1								
Victor Langlois		NC							
Fr. Clement Sibilian			5						
Gamalov-Churaev				NC					
K. J. Basmadjian					NC				
Berj M. Garabetian						+1			
Paul Z. Bedoukian 1962							20		
Paul Z. Bedoukian 1985								45	
Y. T. Nercessian									80

In 1995, Y. T. Nercessian published his book on the market values of Armenian coins.¹⁵ He catalogued two different varieties of single lion coronation tram. He stated that from both varieties there are nine examples.

¹⁰ Paul Z. Bedoukian, *Coinage of Cilician Armenia* [hereafter CCA] (New York, 1962; Armenian edition 1963; revised English edition, Danbury, Connecticut, 1979).

¹¹ *Ibid.*, p. 139, Nos. 76a to 81.

¹² Paul Z. Bedoukian, *Medieval Armenian Coins* (Paris, 1971), reprinted from *Revue des Études Arméniennes*, New Series, Vol. VIII (1971), pp. 365-431, pls. LXXXII-XCI; also in SNS II, pp. 191-268.

¹³ Anoushavan A. Ebeyan, *The Coins of the Armenian Kings of Cilicia* (Beirut, 1973).

¹⁴ Paul Z. Bedoukian, "The Single Lion Coronation Coins of Levon I," [Bed 1LCor], SNS II, pp. 99-107, pl. 7; reprinted from *Journal of the Society of Armenian Studies*, Vol. 2 (1985-1986), pp. 97-105.

¹⁵ Y. T. Nercessian, *Armenian Coins and Their Values* [ACV] (Los Angeles, 1995), 254 pp., 48 pls.

In 2002, Mrs. M.-L. Garabedian published the Zoubov's Armenian coin collection. The first coin catalogued in the article is a single lion coronation tram.¹⁶

In 2008, the *Catalogue of Armenian Coins* collected by Y. T. Nercessian listed 4 examples of single lion coronation trams.¹⁷

Table 1 (Chronology of known single lion coronation trams) shows in a tabulated form the extant of these very rare coins and their dates when they were known.

Single Lion Coronation Coin Description

Obv.: Virgin or Christ is standing to l. facing, in *orans* position. King is kneeling to l. with a crown on his head and wearing royal mantle. An arm is descending downward towards the king. A ball or sphere is being handed to the king. CW legend,

ԿԵՆԻՄՆ ԹԱԳԱՒՈՐ ՀԱՅՈՑ (Levon king of the Armenians).

Sometimes the Armenian letters O and R are combined into a ligatured letter Ռ.

Rev.: Lion crowned, walking r. Behind him is a cross with two bars. CW legend, ԿԱՐՈՂՈՒԹԲՆ ԱՍՈՒԾՈՅ (by the will of God).

On rare varieties the reverse legend reads, ԿԱՐՈՂՈՒԹԲՆ ԱՅ Է ԹԱՊԻ (by the will of God is he king).¹⁸

On these one-lion coronation coins, there are no field letters. This is one of the characteristic points which is completely different from two-lion coronation pieces. Also, on one-lion type there is a hand emanating from heaven and extended toward the king or touching his crown. Where as on two-lion types the object descending from heaven can be a dove, ray or rays of light, and on scarce varieties of two-lion coronation pieces a hand with three fingers similar to the one-lion type, but between the two figures.

Before we advance much further, we would like to pause and present a question. Why is it that the lion is to right on single lion coronation trams, whereas the lion is generally to left on three single lion series of silver coins of King Levon I, the double trams,¹⁹ half double trams,²⁰ and quarter double trams²¹? And which one was struck first? In 1196, when Levon was promised a crown by Emperor Henry VI, he assumed the title of king. Levon started striking his one-lion silver coinage. Shortly before his anointment and coronation as king, Levon struck single lion coronation piece. Since the half double trams and the single lion coronation trams have the same basic weight,²² it would not make sense to strike both of them at the same time long before the ceremony of anointment and coronation. Therefore, in our opinion the single lion coronation tram was struck much later than the other three type one-lion series coins. The reverse of Levon's single lion coronation coin set the pattern for the future Cilician Armenian kings (Hetoum-Zabel, Levon II, Levon III, Oshin, Levon IV, Guy, Gosdantin

¹⁶ M. L. Garabedian, "B. V. Zoubov's Roupenian Coin Collection," Part I (Levon I), *Armenian Numismatic Journal*, Vol. XXVIII (September 2002), No. 3, pp. 67-84 (in Armenian).

¹⁷ *Catalogue of Armenian Coins Collected by Y. T. Nercessian*, (Los Angeles, 2008), 387 pp., 128 pls.

¹⁸ A discussion of the obverse and reverse designs and the origin of single lion coronation coin is beyond the scope of this paper. It is worth noting that it is an original design and a great contribution to the numismatic art.

¹⁹ Bedoukian, CCA, Nos. 13-35; Nercessian, ACV, Nos. 268-271.

²⁰ Bedoukian, CCA, Nos. 38-67; Nercessian, ACV, Nos. 274-275.

²¹ Bedoukian, CCA, No 68; Nercessian, ACV, No. 276.

III, Levon the Usurper, and Gosdantin IV). Basically, the lion turned right with a cross above the lion, emphasized the reality that the Armenians are Christian people and also part of the Levant, that is, they belong to the lands bordering the eastern shore of the Mediterranean Sea.

Cataloguing the Coins

Information on all of these very rare coins is retrieved mostly from Bedoukian's 1962 and 1985 works, sale and auction catalogues, other scholarly works and papers, museums, and author's collection.

The aim of our paper is to bring together all of the known information on these coins. The present corpus has been prepared from printed photographs, electronic images, and author's collection.

Bedoukian's classification, according to completeness of legend, was used to catalogue the obverse-reverse inscriptions.²³

The first column in the catalogues A and B gives the assigned specimen number. The second column references the corpus number of Bedoukian's *Coinage of Cilician Armenia*. The obverse Armenian legend is at the top of the block of coins, starting with specimen number. The reverse Armenian inscription is printed in the third column. Metrological data is presented in the fourth column. Comments are given in the fifth column. The last column gives the source where the coins are preserved or listed.

We would like to make a comment about the quality of some coin pictures. The photographs reproduced and printed in this paper are the only known pictures available to us. Our aim is to catalogue and illustrate as many examples as possible. Unfortunately, the photographic quality of some of the coins illustrated leaves a lot to be desired. We realize that many of the medieval coins have their own "personality" and it is not always easy to make "quality" photographs of all of these coins. However, because of the rarity of these coins, we were not in a position to pick and chose the "quality" pictures and disregard the "not so desirables." Also, on this subject see Bedoukian's comment below, in footnote 24. We just hope that our readers will have a forgiving attitude.

CATALOGUE A

No.	CCA	Reverse Legend	Wt.-ø-axis (g-mm-h)	Source
<hr/>				
ԿԵՆՈՆ ԹԱԳԱՆՈՐ ՀԱՅՈՑ				
01.	76av	ԿԱՐՈՂՈՒԹԲՆ ԱՅ Է ԹԱԳՐ	2.74-22.4-5	Er18981-11
02.	76av	ԿԱՐՈՂՈՒԹԲՆ ԱՅ Է ԹԱԳՐ		WM-H CCA76a, WM Bed 1LCor-1
03.	77	ԿԱՐՈՂՈՒԹԲՆ ԱՍՏՈՒՄՈՑ		AD CCA77
04.	77	ԿԱՐՈՂՈՒԹԲՆ ԱՍՏՈՒՄՈՑ		AD-253
05.	77	ԿԱՐՈՂՈՒԹԲՆ ԱՍՏՈՒՄՈՑ	2.61	Boutin 1170, NK874
06.	77	ԿԱՐՈՂՈՒԹԲՆ ԱՍՏՈՒՄՈՑ	3.22-21-6	PB Bed 1LCor-2, LS coll.
07.	77	ԿԱՐՈՂՈՒԹԲՆ ԱՍՏՈՒՄՈՑ		WM-H CCA77a, WM Bed 1LCor-3
08.	77a	ԿԱՐՈՂՈՒԹԲՆ ԱՍՏՈՒՄ	2.99-23-1	Er17939-41

²² Y. T. Nercessian, *Metrology of Cilician Armenian Coinage* (Los Angeles, 2007), p., 11; the average weight of 158 half double trams = 2.71g (diameter 22.40mm), the average weight of 23 single lion coronation trams = 2.64g (diameter 22.20mm).

²³ Bedoukian, CCA, Nos. 76a to 81.

Single Lion Coronation Trams of Levon I

No.	CCA	Reverse Legend	Wt.-ø-axis (g-mm-h)		Source
ՀԱՅԿԱՆ ԹԱԳԱՒԻՐ ՀԱՅՈՑ					
09.	77b	ԿԱՐՈՂՈՒԹԲԱՆ ԱՍՏՈՒ	3.00		CNG58-1515
10.	77v	ԿԱՐՈՂՈՒԹԲԱՆ ԱՍՏ		reverse	WM Bed 1LCor-16
11.	77cv	ԿԱՐՈՂՈՒԹԲԱՆ ԱՍՏ	2.90	(last letter slanted)	CS709, FS XXII-447
12.	77cv	ԿԱՐՈՂՈՒԹԲԱՆ ԱՍՏ	2.35-21-3		Er17817-116
13.	77cv	ԿԱՐՈՂՈՒԹԲԱՆ ԱՍՏ	2.53-24-5		YNCat377
14.	77cv	ԿԱՐՈՂՈՒԹԲԱՆ ԱՍՏ	2.10-21-9		CNG46-723, LS coll.
ՀԱՅԿԱՆ ԹԱԳԱՒԻՐ ՀԱՅՈՑ					
15.	77v	ԿԱՐՈՂՈՒԹԲԱՆ ԱՍՏՈՒ		reverse	WM Bed 1LCor-5
16.	78v	ԿԱՐՈՂՈՒԹԲԱՆ ԱՍՏՈՒ	2.36-23-9		YNCat378
17.	77v	ԿԱՐՈՂՈՒԹԲԱՆ ԱՍՏՈՒ		reverse	PB Bed 1LCor-6
18.	77v	ԿԱՐՈՂՈՒԹԲԱՆ ԱՍՏՈՒ		reverse	PB Bed 1LCor-8
19.	77	ԿԱՐՈՂՈՒԹԲԱՆ ԱՍՏՈՒ	2.71		MZ61-1185
20.	77v	ԿԱՐՈՂՈՒԹԲԱՆ ԱՍՏ		reverse	PB Bed 1LCor-13
21.	78v	ԿԱՐՈՂՈՒԹԲԱՆ ԱՍՏ		reverse	Jerusalem 78
22.	78v	ԿԱՐՈՂՈՒԹԲԱՆ ԱՍՏ		reverse	PB Bed 1LCor-14
23.	78	ԿԱՐՈՂՈՒԹԲԱՆ ԱՍՏ	2.55		PZB MAC14
24.	78	ԿԱՐՈՂՈՒԹԲԱՆ ԱՍՏ	2.70	Boutin, 1171, NK 875,	CCA 78
25.	78	ԿԱՐՈՂՈՒԹԲԱՆ ԱՍՏ	2.83-21.9-6		Er17619-33
26.	78	ԿԱՐՈՂՈՒԹԲԱՆ ԱՍՏ			VM CCA78
27.	78	ԿԱՐՈՂՈՒԹԲԱՆ ԱՍՏ	2.11	(last letter slanted)	Slocum 496
28.	78	ԿԱՐՈՂՈՒԹԲԱՆ ԱՍՏ	2.54		CNG36-715
ՀԱՅԿԱՆ ԹԱԳԱՒԻՐ ՀԱՅՈՑ					
29.	78v	ԿԱՐՈՂՈՒԹԲԱՆ ԱՍՏՈՒ	3.02-21-1		YNCat379
30.	77	ԿԱՐՈՂՈՒԹԲԱՆ ԱՍՏՈՒ			WM Bed 1LCor-9
31.	78a	ԿԱՐՈՂՈՒԹԲԱՆ ԱՍՏՈՒ	2.81-22-6		YNCat380
32.	79	ԿԱՐՈՂՈՒԹԲԱՆ ԱՍՏ	2.88		PB CCA79
33.	80	ԿԱՐՈՂՈՒԹԲԱՆ ԱՍՏ	2.60		CNG 27-100
34.	80	ԿԱՐՈՂՈՒԹԲԱՆ ԱՍՏ	2.32-22-5		CNG46-724, LS collection
35.	80	ԿԱՐՈՂՈՒԹԲԱՆ ԱՍՏ	2.98		Slocum 495
36.	80	ԿԱՐՈՂՈՒԹԲԱՆ ԱՍՏ		(last letter slanted)	Ebayan 2
37.	78	ԿԱՐՈՂՈՒԹԲԱՆ ԱՍՏ			GH166-2254
38.	80	ԿԱՐՈՂՈՒԹԲԱՆ ԱՍՏ	2.62-21-12		CNG85-88. LS coll.
39.	80v	ԿԱՐՈՂՈՒԹԲԱՆ ԱՍՏ		reverse	PB Bed 1LCor-22
ՀԱՅԿԱՆ ԹԱԳԱՒԻՐ ՀԱՅՈՑ					
40.	77v	ԿԱՐՈՂՈՒԹԲԱՆ ԱՍՏՈՒ		obverse	OT Bed 1LCor-10

Recorded but Not Illustrated Single lion Coronation trams

Bedoukian recorded numerous coins with die linkage method in his paper entitled “The Single Lion Coronation Coins of Levon I.” Going back and reconstructing the number of coins from the die linkage is rather difficult. Instead we chose the lowest number of the extant of the examples. Even then, it is doubtful that it is accurate. According to Bedoukian (p. 101), 33 out of 45 coins have been listed in his Table 1 and also in our catalogues. Based on our illustrations,

4 coins obverse/reverse have been illustrated (dies 1, 2, 3, 9),
1 coin has the obverse illustrated (die 10), and

7 coins have the reverse illustrated (dies 5, 6, 8, 13, 14, 16, 22);

that is, 12 coins out of 45 are illustrated in our table. This leaves 33 coins not recorded in our Catalogue A and not illustrated in our photographic plates.

Just to give an example of the die linkage used in his paper:

Some, like obverse/reverse dies 3, 5, 6, 7, are 1:1, that is 1 coin for each pair of dies. There are 5 examples which have the obverse die of "8" and 3 examples of reverse die "9". One could conclude that 5 or less coins or 3 or more coins have been linked with these pair of dies.

Also, 16 reverse dies (dies 1 to 11) are linked with three types of obverses legends and 10 different dies (obverse dies 1 to 10).

Furthermore, in Bedoukian's Table 1, there are 17 coins for which only reverse dies are assigned (dies 12 to 22), no obverse dies, but he gives "reverse link to obverse die."

In our Catalogue B, "Coin dies recorded but lack photographs" 27 coins are tabulated. We are unsure of this exact count, but we might be very close to what Bedoukian had in mind. One must keep in mind that Bedoukian donated numerous one-lion coronation trams to the Erevan Historical Museum, Armenian Patriarchate in Jerusalem and a few other places.

CATALOGUE B Coin Dies Recorded but Lack Photographs

No. of coins	CCA	Reverse Legend	Wt.-ø-axis (g-mm-h)	Source
1		ՀԵՒՈՆ ԹԱԳԱՒՈՐ ՀԱՅՈՑ +ԿԱՐՈՂՈՒԹԲՆ ԱՍՏԻՇՈՑ		PB Bed 1LCor-2
2		ՀԵՒՈՆ ԹԱԳԱՒՈՐ ՀԱՅՈՑ +ԿԱՐՈՂՈՒԹԲՆ ԱՍՏԻՇՈ		OT Bed 1LCor-4
3		+ԿԱՐՈՂՈՒԹԲՆ ԱՍՏԻՇ		WM Bed 1LCor-5
4	77a	+ԿԱՐՈՂՈՒԹԲՆ ԱՍՏԻՇ	2.06-21.3-3	Er17939-4
5		+ԿԱՐՈՂՈՒԹԲՆ ԱՍՏՈ		WH Bed 1LCor-7
6	78	+ԿԱՐՈՂՈՒԹԲՆ ԱՍՏ	2.75	KK CCA78
7	78	+ԿԱՐՈՂՈՒԹԲՆ ԱՍՏ		BMCCA 78
8	80	+ԿԱՐՈՂՈՒԹԲՆ ԱՍՏ		WM CCA80
9	80	+ԿԱՐՈՂՈՒԹԲՆ ԱՍՏ		AD CCA 80
10	78		2.46	CNG61-2310
11		ՀԵՒՈՆ ԹԱԳԱՒՈՐ ՀԱՅՈՑ +ԿԱՐՈՂՈՒԹԲՆ ԱՍՏՈ		PB Bed 1LCor-9
12		+ԿԱՐՈՂՈՒԹԲՆ ԱՍՏՈ		WM Bed 1LCor-9
13		+ԿԱՐՈՂՈՒԹԲՆ ԱՍՏ		WM Bed 1LCor-11
14		+ԿԱՐՈՂՈՒԹԲՆ ԱՍՏ		OT Bed 1LCor-12
15		+ԿԱՐՈՂՈՒԹԲՆ ԱՍՏ	2.87-22-1.5	Zu-1-1
16		+ԿԱՐՈՂՈՒԹԲՆ ԱՍՏ		WM Bed 1LCor-13
17		+ԿԱՐՈՂՈՒԹԲՆ ԱՍՏ		WM Bed 1LCor-13
18		+ԿԱՐՈՂՈՒԹԲՆ ԱՍՏ		PB, Bed 1LCor-13

Single Lion Coronation Trams of Levon I

No. of coins	CCA	Reverse Legend	Wt.-ø-axis (g-mm-h)	Source
Obverse inscription unknown				
19		ԿԱՐՈՂՈՒԹԲՆ ԱՍՏ		OT Bed 1LCor-13
20		ԿԱՐՈՂՈՒԹԲՆ ԱՍՏ		OT Bed 1LCor-13
21		ԿԱՐՈՂՈՒԹԲՆ ԱՍՏՈ		OT Bed 1LCor-15
22		ԿԱՐՈՂՈՒԹԲՆ ԱՍՏ		PB Bed 1LCor-17
23		ԿԱՐՈՂՈՒԹԲՆ ԱՍՏ		OT Bed 1LCor-18
24		ԿԱՐՈՂՈՒԹԲՆ ԱՍՏ		WM Bed 1LCor-19
25		ԿԱՐՈՂՈՒԹԲՆ ԱՍՏ		WM Bed 1LCor-20
26		ԿԱՐՈՂՈՒԹԲՆ ԱՍՏ	WM-H CCA81, WM Bed 1LCor-21	
27		ԿԱՐՈՂՈՒԹԲՆ ԱՍ		PB Bed 1LCor-22

To summarize, more than 67 single lion coronation coins, but no more than 80 pieces are known, Catalogue A 40 + Catalogue B (coin dies unrecorded) 27 + and 13 unrecorded by Bedoukian because of various reasons.²⁴ One could conclude that since 1985 the number has increased from 45 to somewhere near 80 pieces. This is an approximate figure, since Bedoukian's study is based on obverse and reverse dies, and not on coin numbers.

Stylistic Analysis

Dies

There are numerous stylistic variations on single lion coronation trams. In most cases the obverse-reverse dies are one to one. But a cursory check reveals that there are several cases where coins share the same dies. Coins 1 and 2 have the same obverse-reverse dies; 4, 5, and 6 the same obverse-reverse dies; 8 and 9 the same obverse die; 1, 11, 12, 13, and 14 the same obverse die.

Obverse Iconography

There are three basic features on the obverse iconography. In the right field is King Levon crowned, kneeling, hands raised toward Virgin Mary or Jesus Christ who is the second feature on the obverse design.

The figure in the left field is described as Christ by Fr. Sibilian.²⁵ However, in one of his letters addressed to Fr. Simon Antonian, Fr. Sibilian writes, "Christ ? standing to the left with hands open and the king kneeling in front of him; above ..." Dickran Kouymjian, based on this letter, persuasively argues that Fr. Sibilian had doubt on the identification of Christ and the figure in the left field can be only Virgin Mary²⁶ since her halo does not have the sign of the cross and she is in *orans* position. A ball or sphere is being handed to the king by the Virgin or Christ.

²⁴ Bedoukian, "The Single Lion Coronation Coins of Levon I," SNS II, p. 105; reprinted from *Journal of the Society of Armenian Studies*, Vol. 2 (1985-1986), p. 101. Bedoukian states, "Of the 45 single lion coronation trams studied, representing the majority of such coins extant, 33 are listed in table 1. The balance either were too worn to be classified or exact photographs or casts were not available."

²⁵ Fr. Sibilian, p. 9, par. No. 4, "... այս ինքն՝ Քրիստոս կանգուն ու թագաւորը ներադրած եւ երկնքէն բազուկ մը կ'երկնեալ ղէպ ի թագաւորին թագով պսակեալ ղլուխը, ..."; and "The Sibilian Letters; Some Excerpts from the Letters of Fr. Clement Sibilian Addressed to Fr. Simon Antonian," *Armenian Numismatic Journal*, Series I, Vol. IV (1978), p. 20, letter dated 1870 Sept. 19 Sera, "Քս (?) կայեալ բազկատարած ի ձախ եւ թագաւորն ի ծունր առաջի նորաւ ի վերայ բազուկ երկայնեալ ի միջոյ ամպոց"

²⁶ Dickran Kouymjian, "The Iconography of the 'Coronation' Trams of King Levon I," *Armenian Numismatic Journal*, Ser. I, Vol. IV (1978), pp. 67-74, pls. V-VI.

The third part of the obverse iconography, at the top of the field, is a curve representing the heaven from which a "divine" hand emanates and is pointed to the king. The heaven and the hand have many variations. The heaven is presented in many different forms of compartments or with a curved line. The hand has normally three fingers and sometimes the hand points to the king's crown or touches the king's crown (Table 2).

Table 2. Key to plates for obverse iconography style

Heaven as compartments	Heaven as curved line	Hand points to the king's crown	Hand touches to the king's crown
3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 19, 21, 23, 24, 25, 27, 28, 29	11, 12, 13, 14, 30, 31, 32, 33, 34, 35, 36, 37, 38, 40	3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 16, 19, 21, 23, 24, 25, 26 (* for fingers), 27, 28, 29, 30, 31, 32, 33, 34, 35, 36, 37, 38, 40	1, 2, 11, 12, 13, 14

Reverse Iconography

The reverse iconography consists of a lion, crowned, and walking right. Behind is a cross with two bars.

Variations primarily occur in the design of the lion, the crowned head, tail, and the last leg. The design changes of first three legs are minor. In order to observe the changes in facial appearance of the lion, compare coin Nos. 1 and 2 with 11-16, 19-30, 34-39. Observe the cross at the top of the lion's crown of coin No. 24.

The lion's tail sometimes curls into a loop or branches into three or four but pointing up and up-left, pointing left or left-down (Table 3a).

Table 3a. Key to plates for reverse iconography style

Lion's tail curled as loop	Lion's tail branched up and up-left	Lion's tail branched left and left-down
7, 8, 9, 15, 16, 17, 19, 20, 21, 22, 23, 25, 26, 28, 39	1, 2, 10, 11, 14, 18, 30, 31, 32, 33, 34, 35, 36, 37, 38	24, 27, 29

Among the four legs of the lion, the shape of the last leg has many variations (Table 3b). The last leg on coin No. 1 has a smooth horizontal and downward curve. The second variation of fourth leg has a smooth horizontal, curved vertical, then downward curve. The most conspicuous variation of this leg has a sharp bent upward, and then downward. On coin No. 17 the last leg is very short, like a deformed leg.

Table 3b. Key to plates for reverse iconography style

Lion's 4th leg smooth, horizontal, and downward	Lion's 4th leg smooth, horizontal, curved vertical, and downward	Lion's 4th leg smooth, horizontal, sharply bent upward, and downward
1, 2, 3, 13	4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 12, 15, 16, 17, 18, 19, 22, 25	11, 14, 20, 21, 23, 24, 26, 27, 28, 29, 30, 31, 32, 33, 34, 35, 36, 37, 38, 39

The cross has minor variations (Table 3c). Most of them are within the dotted inscription circle, similar to coin No. 1. Others almost touch the inscription circle. Few crosses are slanted; some are very attractive and have serifs; and a few others have very refined arms.

Table 3c. Key to plates for reverse iconography style

Cross below dotted circle	Cross nearly touches dotted circle	Cross slanted	Cross arms with serifs	Cross with refined arms
1, 2, 4, 34, 38	3, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 13, 14, 15, 16, 17, 18, 20, 22, 24, 26, 33, 34	12, 29, 32	19, 21, 23, 25, 27, 28, 30	35, 37

Metrology

Metrologic data for one-lion coronation trams have been published for 23 pieces in our metrology book.²⁷ However, since we had a few extra one-lion coronation trams in our present study, we thought it might be a good idea to double check the work done a few years ago.

The average weigh of 27 one-lion coronation trams is 2.65 grams, in the metrology book it is 2.64 grams for 23 pieces.

The average diameter of 14 one-lion coronation trams is 22.09 mm, in the metrology book it is 22.20 mm for 8 pieces.

The die axis orientation reading for Cilician Armenian coins have been erratic. We have 1/12h, 2/1h, 1/1.5h, 2/3h, 3/5h, 3/6h, 2/9h for 14 coins. In our metrology book for 5 coins we have 1/1h, 1/1.5h, 1/5h, 1/6h, 1/9h.

Our present metrological data is within an acceptable tolerance, the weight tolerance is +0.38% and the diameter, -0.50%. It confirms the data taken in 2007 (Table 4).²⁸

Table 4. Metrological tolerance of single lion coronation trams

Metrological parameters	2007	2012	Percent tolerance
Weight	2.64 grams	2.65 grams	+0.38%
Diameter	22.20 mm	22.05 mm	-0.50%

ABBREVIATIONS AND BIBLIOGRAPHY

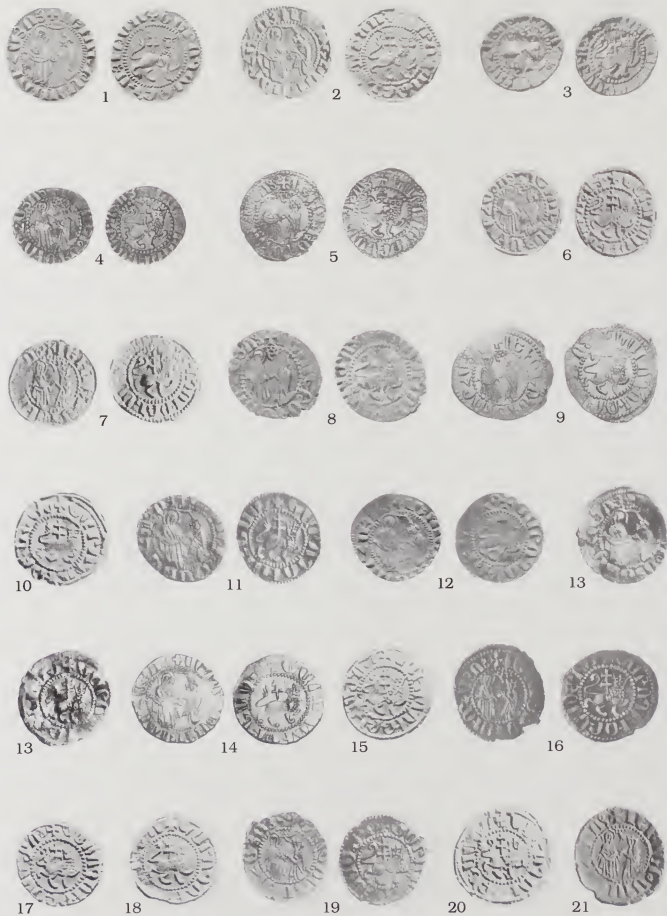
- ACV—Nercessian, Y. T., *Armenian Coins and Their Values* [ACV] (Los Angeles, 1995), 254 pp., 48 pls.
 AD—Spink and Son, Ltd. *Coin Auction 102: Ancient, Foreign and English Coins and Commemorative Medals*; "Ancient and Medieval Coins from the Collection of Professor Asbed Donabedian (1923-1993)." London: 2 March 1994.

²⁷ Nercessian, *Metrology of Cilician Armenian Coinage*, p., 11.

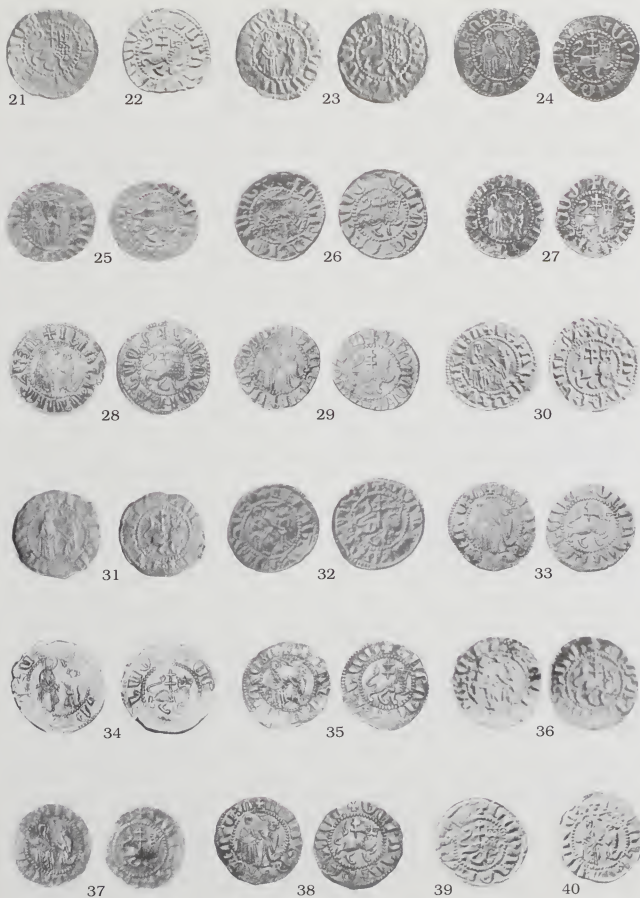
²⁸ I would like to extend my thanks to Dr. Ruben Vardanyan, the Curator and Director of the Numismatics Section, History Museum of Armenia, and Dr. Levon Saryan for providing the photographs and metrological data of their single lion coronation trams.

- ANS—American Numismatic Society collection in New York.
- Basmadjian, K. J., *Հայկական քնդհանուր դրամագիտություն - Numismatique générale de l'Arménie* (Venice, 1936) 226 pp., 2 pls. (in Armenian).
- Bed 1LCor—Bedoukian, Paul Z. "The Single Lion Coronation Coins of Levon I," SNS II, pp. 99-107, pl. 7; reprinted from *Journal of the Society of Armenian Studies*, Vol. 2 (1985-1986), pp. 97-105.
- BM—British Museum.
- Boutin, S.—*Collection N. K.: Monnaies des Empires de Byzance, ... Monnaies de l'Arménie Artaxiate et de l'Arménie Cilicienne*. Maastricht, Netherlands: A. G. van Dussen b.v., 1983.
- Brosset, M. *Monographie des monnaies arménienne*. St. Petersburg: Typographie de l'Académie Impériale des Sciences, 1839.
- CCA—Paul Z. Bedoukian, *Coinage of Cilician Armenia*. New York: American Numismatic Society, *Numismatic Notes and Monographs*, No. 147, 1962. Revised edition, Danbury, Connecticut: 1979.
- Kilikian *Hayastani dramneré* [Coinage of Cilician Armenia] - *Կիլիկիան Հայաստանի դրամները*. Vienna: Mekhitarist Press, 1963 (text in Armenian, the corpus and plates in English).
- CNG—Classical Numismatic Group, Inc. *Auction 27* (Sept. 29, 1993), 36 (Dec. 5-6, 1995), 46 (June 24, 1998), 58 (Sept. 19, 2001), 61 (Sept. 25, 2002), 85 (Sept. 15, 2010).
- CS—Credit Suisse. *Auction 4: Important Ancient & Mediaeval Coins Including an Armenian & Judaean Collection*. Berne: December 3, 1985.
- Ebeyan—A. A. Ebeyan, *The Coins of the Armenian Kings of Cilicia* - *Կիլիկիայի հայոց թագավորների իրենց սպած դրամներով*. Beirut: Mshak Press, 1973.
- Er—History Museum of Armenia collection in Erevan.
- FS—Frank Sternberg, *Auktion XXII*. Zurich: 1989.
- Gamalov-Churaev, S. A. *Klassifikatsiia Rubenidskikh monet (po K. Sibilianu)* [Classification of Roupinian Coins (according to C. Sibilian)] - *Классификация Рубенидских монет (по К. Сибильяну)*. St. Petersburg: Russian Academy of History and Cultural Material, 1923 (in Russian).
- Garabetian, Berj M., "The Ancient Armenian Coin Collection of the St. Lazare Museum in the Venice Mekhitarist Congregation: Roupinian Coins," *Bazmavep*, Vol. CX (July-September 1952), Nos. 7-9, pp. 155-168 (in Armenian).
- GH—Hirsch, Gerhard, *Auktion 166, Münzen und Medaillen Antiken*. Munich: May 16-19, 1990.
- Jerusalem—Armenian Patriarchate in Jerusalem. Paul Z. Bedoukian, "Haykakan dramneru nor hawak'atson t'angaranē ners [A New Collection of Armenian Coins Donated to the Museum] - *Հայկական դրամներու նոր հաւաքածոն Բանդարանի ներս*," *Selected Numismatic Studies I* (Los Angeles, 1981), pp. 548-553; reprinted from *Sion*, Vol. LIII (Nov.-Dec. 1979), Nos. 11-12, pp. 270-275 (in Armenian).
- KK—K. Kalajian collection.
- Kouymjian, Dickran, "The Iconography of the 'Coronation' Trams of King Levon I," *Armenian Numismatic Journal*, Ser. I, Vol. IV (1978), pp. 67-74, pls. V-VI.
- Krafft, Albrecht, "Armenische Münzen der rupenischen Dynastie in Cilicien," *Anzeige-Blatt für Wissenschaft und Kunst* (1843), No. CIII, pp. 1-29, pls. I-II.
- Langlois, Victor, "Lettre à M. Ch. Lenormant, membre de l'Institut; Sure les monnaies des rois arméniens de la Dynastie de Roupène," *Revue Archéologique*, Vol. VII (April-September 1850), Part I, pp. 262-275, pl. 144, No. 2.
- Langlois, Victor, *Numismatique de l'Arménie au moyen-âge* (Paris, 1855), pl. 1, No. 2.
- LS—Levon A. Saryan collection.
- MAC—Paul Z. Bedoukian, *Medieval Armenian Coins*. Paris: 1971, reprinted from *Revue des Études Arméniennes*, New Series, Vol. VIII (1971), pp. 365-431. pls. LXXXII-XCI; also in SNS [I], pp. 191-268.
- MZ—Münz Zentrum, *Auction 61*. Cologne: Germany, March 18-20, 1987.
- NK—Bourgey, E. *Numismatique Collection N. K.: Monnaies Byzantines, Barbares, Orient Latin, Arméniennes*. Paris: October 1992.
- Nercessian, Y. T., *Metrology of Cilician Armenian Coinage* (Los Angeles, 2007), 161 pp.
- OT—Other collectors.

Y. T. Nercessian, Single Lion Coronation Trams of Levon I

Y. T. Nercessian, Single Lion Coronation Trams of Levon I

PB—Paul Z. Bedoukian collection.

Sibilian, Clement, *Dasaworut'wn rubenian dramots'* [Classification of Roupenian Coins] - Դասաորութիւն ռուբենեան դրամոց. Vienna: Mekhitarist Press, 1892, xvi+88 pp., VI pls., +31 pp. (in Armenian).

Slocum—Sotheby's. *The John J. Slocum Collection of Coins of the Crusades*. London: March, 1997.

SNS [I]—Paul Z. Bedoukian, *Selected Numismatic Studies* [SNS [I]]. Los Angeles: Armenian Numismatic Society, *Special Publication*, No. 1, 1981, 570 pp.

SNS II—Paul Z. Bedoukian, *Selected Numismatic Studies II* [SNS II]. Los Angeles: Armenian Numismatic Society, *Special Publication*, No. 10, 2003, 376 pp., 61 pls.

Tristan de Saint-Aman, J., *Commentaires historiques, contenant l'histoire générale des empereurs, impératrices, caesars, et tyrans de l'empire romain* (Paris, 1644).

VM—Mekhitarist Congregation collection in Venice.

WM—Mekhitarist Congregation collection in Vienna.

YNCat—*Catalogue of Armenian Coins Collected by Y. T. Nercessian*. Los Angeles: Armenian Numismatic Society, *Special Publication*, No. 14, 2008, 387 pp., 128 pls.

YN—Y. T. Nercessian collection,

Zu—M. L. Garabedian, "B. V. Zoubov's Roupenian Coin Collection," Part I (Levon I), *Armenian Numismatic Journal*, Vol. XXVIII (September 2002), No. 3, pp. 67-84 (in Armenian).

ԼԵՒՈՆ Ա-Ի ՄԷԿ ԱՌԻՒԾՈՎ ՕԾՄԱՆ ԴՐԱՄՆԵՐԸ

[Ամփոփում]

Հայ դրամագիտության չափազանց հազուադեպ դրամներն է մին է Լևոն Ա թագաւորին մէկ առիւծով օծման դրամները. Դրամագիտական մատենագրութեան մէջ առաջին անգամ Գրաֆթ Հրատարակեց ինդրոյ առարկայ պատկերատիպով դրամի մը գրչանկարը:

Հ. Կղեմէս Սիպիլեան իր Դասաւորութիւն Ռուբենեան դրամոց գիրքին մէջ, բաղդատելով մէկ առիւծով երկու առիւծով օծման դրամին հետ՝ կը գրէ, «Այս տեսակ տարբերութենէ միայն չորս հինգ հատ գտնուած է, ...»: Ուրեմն 1877-ին, դրամագիտական համայնքը Ծանօթ էր առաւելագոյն 5 կտոր մէկ առիւծով օծման դրամի:

1962-ին, Զարեհ Պտուկեան Հրատարակեց իր կոթողային բանասիրութիւնը, Կիլիկեան հայաստանի դրամները: Այս մենագրութեան մէջ Պտուկեան ցուցակագրեց 20 կտոր մէկ առիւծով օծման դրամ, որ այն ատեն մեծ նուաճում մըն էր:

1985-ին, Զարեհ Պտուկեան Հրատարակեց իր եզակի ուսումնասիրութիւնը մէկ առիւծով օծման դրամի մասին: Սոյն յօդուածին մէջ Պտուկեան դասաւորեց երեք փոքր դրամագիտներ ինչպէս նաև բոլոր այլ մէկ առիւծով օծման դրամները, ընդամենը՝ 45 կտոր դրամ:

Մեր ներկայ դասաւորութիւնը պատրաստելու համար ուսումնասիրուեցան Պտուկեանի բոլոր աշխատանքները, ինչպէս նաև վաճառքի կտտալոգները, բոլոր դրամագիտական աշխատանքները, թանգարաններու մէջիներն ու հեղինակի հաւաքածոն:

Ներկայ աշխատանքի նպատակը եղած է համախմբել բոլոր տեղեկութիւնն ու լաւ կամ վատ բոլոր նկարները և պատրաստել քորփուս մը մէկ առիւծով օծման դրամներու մասին: Դրամները դասաւորուեցան ըստ Զարեհ Պտուկեանի գործադրած խորագրութեանց ամբողջականութեան, զոր կարելի է նշմարել իր Կիլիկեան Հայաստանի դրամները մենագրութեան քորփոսին մէջ:

Ըստ մեր ըզնչանոյր դասաւորութեան՝ 2012ին մէկ առիւծով օծման դրամներու հաշուելով 80 կտոր եղած է:

Ե. Թ. Ներսէսեան

LETTERS AND E-MAILS TO THE EDITOR

Հարգելի Պրն. Ներսեսյան

Ձեր ուղարկած ծանոթոցը՝ հոդվածիս առանձնատիպերով, ստացա այսօր առավոտյան: Անչափ շնորհակալ եմ հոդվածը հրատարակելու և այդքան շատ օրինակներ ինձ հասկացնելու համար:

Կարդացի հոդվածի մասին Ձեր քննադատությունը: Այո, համաձայն եմ, թող այս հոդվածը հարկադրի այն դրամագետներին, ովքեր կարծում են, թե այս ոսկիներն իսկական են, ավելի հիմնավորել իրենց տեսակետները: Ես մնում եմ իմ կարծիքին, քանի որ առկա փաստերն ինձ այդ են թելադրում: Դուք մի քանի կոնկրետ դիտողություններ եք արել, կուզեի պարզաբանումներ տալ:

Պերձ Կարապետյանին հիշատակել եմ, քանի որ նա այդպիսի կարծիք է հայտնել: Ես պարտավոր էի այդ կարծիքի մասին հիշեցնել ընթերցողին: Եթե Կարապետյանն իր տեսակետը 35 տարիների ընթացքում փոխած լիներ, կարծում եմ, որևէ հրատարակման մեջ այդ մասին կհայտնեք: Հոդվածում բերված բոլոր վերլուծություններն ու դատողություններն իմն են: Եթե անգամ Կարապետյանն այդպիսի կարծիք հայտնած չլիներ, չի նշանակում, թե այս հոդվածը չէր լինի: Ուզում եմ ասել, որ Կարապետյանը չէ այս հոդվածը գրելու շարժառիթը, այլ տվյալ կուրթի վերաբերյալ իմ սեփական դիտարկումները:

Էջ 12 և 19-ում ասված մտքերում հակասություններ չեմ տեսնում: Ձեր մեջբերումներն ունեն շարունակություն (էջ 19), որտեղ կա բացատրությունը: Ինչպես կարող էին երկու դրամներն էլ 1850-ական թվականներին Վիեննայի Վանքում լինել, եթե 1892 թ. այնտեղ միայն մեկ դրամ է եղել: Սա փաստ է:

Էջ 23. Ոսկե «դրամների» վրա տառերի աղավաղումները լրիվ այլ բնույթի են, և դրա բացատրությունը տրված է էջ 25-ում:

Դրամների կնիքների կոդավորումը ընթերցողն այսօր, իրոք, չի հասկանա (այդ մասին տվել եմ բացատրություն տողատակում), բայց գիրքը լույս տեսնելուց հետո այն կունենա իր որոշակի տեղը դրամական կնիքների դասակարգման մեջ:

Փոքր ոսկե դրամների մասին կարող եմ պնդել նույնը և ավելին: Պատրաստվածքի առումով, դրանք կարող էին կապված չհարուցել, բայց XIII դ. վերջով թվագրվող գանձի մեջ Լևոն Ա-ին վերագրվող այդ դրամների գտնվելը նորմալ չէ: Եթե այս հոդվածը գրում էի, դեռևս չէի մտածում, որ այն արծաթե դրամները, որոնց ճճով և օրինակով պատրաստված են ցածր կշռի ոսկե դրամները, Լևոն Ա-ի արծաթները չեն: Այժմ վստահ եմ, որ այդ արծաթները Լևոն Ա-ին չեն պատկանում և կարող են թվագրվել ոչ ավելի վաղ քան XIII դ. վերջով: Դուք այդ մասին գիտեք երկրորդ հոդվածից, որն ուղարկել եմ Ձեզ: Բայց նույնքան վստահությամբ չեմ կարող ասել, որ դրանք Լևոն Բ-ինն են: Եթե վերջնականապես ապացուցվի, որ արծաթները Լևոն Բ-ինն են, ապա հնարավոր է, որ այդ կես դաիեկաններն իսկական լինեն:

Մեկ անգամ ևս շնորհակալություն եմ հայտնում Ձեզ,

և մաղթում ամենայն բարիք

Ռուբեն Վարդանյան

A NEW VARIETY OF THE 10-RUBLE KARS CITY NOTE IN THE SARYAN COLLECTION

For a short time between early 1919 until late 1920, the city and district of Kars in western Armenia were incorporated into the territory of the Republic of Armenia. During this period, the city authorities issued paper currency notes for local use which, for understandable reasons, are extraordinarily rare. Heretofore, only three examples of Kars notes have been illustrated in numismatic literature (two of the 5-ruble and one 10-ruble note).¹ This communication presents a second example of the 10-ruble Kars note that differs in several respects from the three previously published and illustrated Kars notes.

Kars in Armenian History

The city and fortress of Kars have played a notable role in Armenian history. Kars is situated in the ancient canton of Vanand, between Gyumri (Alexandrapol) and Erzerum (Garin) on the banks of a tributary of the Akhourian River. The hills surrounding the city are believed to have been fortified as early as the 9th to 6th centuries B.C. During the Middle Ages, a city developed around the fortress. Kars was one of the principal trade and craft centers of Armenia, with an estimated population of 50,000 people, between the 10th and 13th centuries. From 928 to 961 Kars served as the capital of the Armenian Bagratid (Bagratuni) dynasty.²

After 961, when the royal capital was moved to Ani, about 50 kilometers to the east, Kars remained the seat of a junior branch of the Bagratid house. During the Seljuk Turk invasion of 1054, the Armenians of Kars, under Gagik Abasian (Bagratuni), successfully resisted the Turks and pushed them out of the region. The Turks again invaded Kars in 1064. Gagik established a truce with the invaders, but shortly thereafter he surrendered his lands to the Byzantines in exchange for territory in Cappadocia. After the Byzantine defeat at Manazkert in 1071, Kars and the surrounding territories were occupied by the Seljuks. In 1206, the Seljuks were driven from Kars by a combined Armenian-Georgian army under the Zakarians.

The Church of the Holy Apostles (Sourp Arakelots) of Kars, considered one of the finer examples of medieval Armenian architecture, was erected in the middle of the 10th century by Armenian king Abas Bagratuni (928-953 A.D.). Despite the destructive hands of the Turk, this sturdily constructed church, emblematic of the city, remains standing today. The city also had several other Armenian churches, including Sourp Nshan, Sourp Asdvadzadzin, Sourp Grigor, and Sourp Mariam, as well as Russian and Greek Orthodox churches.

¹ Y. T. Nercessian, *Bank Notes of Armenia* (Los Angeles: Armenian Numismatic Society, 1988), pp. 62, 127, plate 92b. The discussion of the Kars notes in *Bank Notes of Armenia* is based largely on cited earlier works by Denis, Katsitadze, and Kardakoff; Y. T. Nercessian, "Five and Ten Ruble Banknotes of Kars," *Armenian Numismatic Journal*, Vol. 21 (No. 2), 1995, pp. 35-36, reprinted in the same author's *Armenian Numismatic Studies* (Los Angeles: Armenian Numismatic Society, 2000, pp. 531-533).

² The history of Kars is summarized by B. Arakelyan, V. Vardanyan, and H. Khalpakhchyan in *Armenian Soviet Encyclopedia*, Vol. 5 (Yerevan, 1979), pp. 342-344, and by T. Hakobyan, S. Melik-Bakhshyan, and H. Barseganyan, *Dictionary of Toponymy of Armenia and Adjacent Territories*, Vol. 3 (Yerevan, 1991), pp. 68-70.

After 1240, Kars entered a protracted decline. It was successively invaded and pillaged by the Mongols, by Tamerlane, and the Turkic tribes of the black and white sheep. It also suffered greatly during the Turko-Persian war of the 16th to the 18th centuries. As a fortified outpost near the frontiers of Ottoman Turkey, Persia and Tsarist Russia, Kars was of great strategic importance. During the Russo-Turkish war of 1828-1829, the armies of Tsar Nicholas I under Field Marshal Ivan Paskevich captured Kars (June 23, 1828). The 11,000-strong Turkish garrison, equipped with 151 cannons, could not prevent a Russian victory, but on September 14, 1829, Kars was restored to Turkey by the Treaty of Adrianople. During the Crimean War, in November of 1855, the Russians broke the resistance of 33,000 Turkish defenders and again captured the fortress. At the conclusion of hostilities, however, Kars was once more returned to the Turks. During the Russo-Turkish War of 1877-1878, Kars and its surrounding territory were invaded and captured by the Russians a third time, who this time firmly incorporated the district into the Russian Empire.

Fig. 1. The city of Kars

Russian rule brought increased security and prosperity to the town's large Armenian population. According to available census data, Kars had a significant Armenian presence in the 19th century. Statistics in the *Dictionary of Toponymy* indicate that circa 1800-1830, Kars had 15,000 inhabitants of whom 10,000 were Armenian. Circa 1830-1850, of a population of 14,000 people, 6000 were Armenian. In the late 19th century (1897) nearly half of the city's 20,805 inhabitants were Armenian, and in 1914, 84% of the 30,086 inhabitants were Armenian.³

The construction of railways from Alexandropol to Kars (1899) and from Kars to Sarikamish (1915) led to economic progress and the development of light industry. Kars had an

³ Hakobyan, p. 69.

abattoir in which 1000 animals were slaughtered annually. There were about 800 stores and shops in the city. In 1880, shortly after Kars was liberated from Turkish rule, schools were established for boys and girls, which reached an enrollment of 1376 students by 1910.

Because Kars was within the Russian Empire, its Armenian population largely escaped the massacres and deportations that took place in Turkish-controlled territory in 1915. But as early as December of 1914, the district immediately west of Kars became a theatre of war. Enver, one of the three leaders of the genocidal triumvirate which had usurped control of the Turkish government, led his 95,000-man strong 'Pan-Turanian' army in an offensive intended to capture the strongholds of Sarikamish, Kars, Alexandrapol, and ultimately Baku. Enver's ill-fated expedition was foiled by a massive winter blizzard. Snow, bitter cold, and a successful Russian counter attack decimated the Turks, causing Enver to lose 75,000 soldiers, almost 80% of his army.⁴

The Turkish defeat at Sarikamish in January 1915 spared the Armenian community of Kars for a few years. The tide of war on the eastern Ottoman frontier turned in favor of Russia until late 1917, when the Turkish army again attempted to invade and conquer the Caucasus. Now no longer defended by the Russian army, Caucasian Armenia was vulnerable. In early 1918, using a combination of military force and diplomatic duplicity, the Turks advanced eastward toward Kars and Alexandrapol, pushing thousands of panicked Armenian civilians before them.

On April 22, the Transcaucasian Commissariat (Seim), consisting of Georgians, Armenians, and Muslims, declared independence, and within a couple of days, its new prime minister, Akaki Chkhenkeli (a Georgian Menshevik), treacherously ordered a military evacuation of Kars without informing the Armenians in advance. Kars was abandoned despite the belief of Armenian military commanders that they were sufficiently equipped to withstand the Turks for several months.⁵ The surrender of Kars without a struggle on April 25 resulted in significant loss of civilian life and military materiel. Walker writes that "(t)he population of Kars was given no time to evacuate in an orderly fashion.... The exodus of civilians was more hasty and terrible even than those of Erzindjan or Erzerum; it was night, and several buildings were on fire, perhaps lit deliberately ...."⁶

One month after the surrender of Kars, the tide of the war turned. Armenian battlefield victories at Sardarabad, Abaran, and Karakilis made possible Armenia's declaration of independence on May 28 and now, for the first time in many centuries, Armenians were masters of their own future. By the fall of 1918, the Turks had been defeated and were forced to surrender and withdraw to the pre-1914 borders. Kars was to be placed under Armenian control, and as early as January 6, 1919, British military officials authorized the Armenian government to appoint civil officials to administer the city. Using falsified demographic data, local Muslims were able to delay Armenian occupation for several months. The transfer of power began on April 19, Armenian occupation forces arrived on April 24, and finally, on April 28, 1919, Kars was united to the Republic of Armenia.⁷

⁴ Christopher J. Walker, *Armenia: The Survival of a Nation* (London: Croom Helm, 1980), pp. 198-200; Richard G. Hovannissian, *Armenia on the Road to Independence 1918* (Berkeley: University of California Press, 1969), pp. 45-46.

⁵ Hovannissian, *Armenia* ..., pp. 162-166; Walker, pp. 251-252.

⁶ Walker, p. 252.

⁷ Richard G. Hovannissian, *The Republic of Armenia, Volume 1: 1918-1919* (Berkeley: University of California Press, 1971), pp. 197-227.

Kars Paper Currency

Like other cities in Caucasian Armenia, the self-government of the city of Kars issued and circulated paper currency during its brief existence.⁸ It is reasonable to suggest that the Kars notes were issued only after April 28, 1919, the date that the city was incorporated into the territory of the Republic of Armenia, and before October 30, 1920, when the Turks again occupied the city. Kars currency notes are today extremely rare, probably because of wartime chaos, rapid devaluation of currency, and the abrupt loss of Kars when it was overrun by the Turks. As is indicated by the data in this article, only a few examples have been preserved and described in numismatic literature.⁹

According to available information, city notes of Kars are reported to exist in 5-ruble, 10-ruble, and 25-ruble denominations. A 5-ruble note was first illustrated in Katsitadze in 1924 and this illustration is reproduced in *Bank Notes of Armenia*.¹⁰ Subsequently, in a separate article devoted to Kars currency notes,¹¹ Nercessian illustrates a second 5-ruble example (from the JG collection) and a single 10-ruble note (from the YN collection). According to *Bank Notes of Armenia*, the 25-ruble note differs from the 5- and 10-ruble notes in that it is listed as a drawn on the State Bank. To the best of our knowledge, no examples of the 25-ruble Kars note have been illustrated or described in detail heretofore.

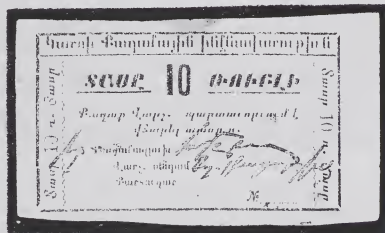

Fig. 2. 10-Ruble Kars city note

In 2009, a previously unknown specimen of the 10-ruble Kars note became available and was obtained for the Saryan collection. This is apparently only the second example of this denomination to be illustrated and described in detail. Since it differs in several respects from the

⁸ Paper currency notes issued by Yerevan, Alexandrapol, Vagharshapat, and other cities during the same period are known. Nercessian, pp. 116-126, 130, and *passim*.

⁹ The extreme rarity of the Kars notes is underscored by the fact that as recently as 1988, not a single example of this note was reported in ten private and five museum collections, including the JG, YN, and State Museum of Armenian History collections.

¹⁰ The illustration of the 5-ruble Kars note in *Bank Notes of Armenia* is copied from Katsitadze's 1924 reference. This illustration (plate 92b) is unfortunately not clear enough to reveal some minor details of the note.

¹¹ Y. T. Nercessian, "Five and Ten Ruble ...," *Armenian Numismatic Journal*, Vol. 21 (No. 2), 1995, pp. 35-36.

example published in 1995, this note should be of interest to our readers and is presented in detail below:

Kars 10-ruble Note Description

Face: The uniface note is printed entirely in Armenian. A plain black border encloses an eight-line horizontal legend, with single-line legends oriented vertically on the left and right sides. The horizontal legends name the city authority (self-rule of the city of Kars), the face value or denomination (10 rubles), a statement of redeemability or guarantee (the city administration is obliged to pay ten rubles), and three signatures, those of the city head-man or mayor, an executive member, and the secretary or scribe. A space for the serial number appears at the bottom right corner where a handwritten number is inserted. The vertical legends repeat the denomination. The legends read as follows starting from top:

Կարսի Քաղաքային ինքնավարութիւն
ՏԱՐՏ 10 ՌՈՒԲԼԻ (in larger letters)

Քաղաք Վարչ. պարտավորում է
վճարել տասը ռ.

(two handwritten letters in black ink) Քաղաքապետիս (handwritten signature in black ink)

Վարչ. Անդամ (signature in black ink)

Քարտուղար (signature in violet ink)

No. .... (digit 7 is inserted in violet ink).

Vertically oriented legends stating the denomination *Տասը 10 ռ. Տասը* appear on the left and right sides of the note. These legends are separated from the center text by undulating lines. Handwritten signatures in Armenian read as follows: For the mayor, the two letters before the printed title are խ (which is the abbreviation for “in the place of”). Although this signature is substantially illegible on this note, Nercessian offers the plausible reading Kh. Batalian. The second signature reads Agh. (probably short for Alexander) Barseghian. The name of the secretary is S. Bek Hovsepiyan.

Paper: This note is printed in black ink on cream colored paper similar to newsprint, on one side only. The paper is watermarked with a fine mesh network. The note is irregularly trimmed at the top and bottom, indicating that it was probably cut by hand from a larger sheet.¹² The full note measures approximately 87 x 49 mm,¹³ with a printed surface of 72.5 x 42.5 mm. Because the paper is irregularly trimmed, the short dimension varies between 48 and 50 mm. A solid faint pink underprint is visible, probably applied to the paper before the text was printed.¹⁴ The underprint is missing at the right edge of this

¹² As was the case with the contemporaneous Yerevan city notes, the Kars notes were probably printed several to a sheet (with possibly more than one denomination on the same sheet) and then separated using a scissor; see L. A. Saryan, “An Uncut Partial Sheet of Yerevan City Paper Notes from 1918-1920,” *Armenian Numismatic Journal*, Vol. 32 (2006), pp. 75-78.

¹³ The paper dimensions of this note are somewhat larger than on the other published notes. This may be due to the fact that this note has a larger right margin, probably because it was cut from the right side of a larger original sheet.

¹⁴ It is interesting to note that the contemporaneous Koupalian Store paper tokens are also printed with a light pink underprint, which, however, was not solid but had a repeating pattern. See L. A. Saryan, “Rare Tokens of the Koupalian Store in the Saryan Collection,” *Armenian Numismatic Journal*, Vol. 36 (2010), pp. 45-49.

note; rather, it is aligned on the right side with the black printed frame, suggesting that this particular note may have been cut from the right edge of the original sheet. The back of the note is blank; no stamp or certifying seal is visible and probably none was used. The note is in VF preservation and is in the Saryan collection.

Comparative study of the 5-ruble Kars notes

Before discussing the 10-ruble note, a detailed comparison of the two previously published 5-ruble Kars notes is in order. Although the quality of the illustration in Katsitadze leaves something to be desired, careful examination of the previously published illustrations of the Katsitadze and JG specimens shows that these two notes are definitely not identical. Some interesting differences between the two published 5-ruble notes are worth mentioning here.

- (1) On the Katsitadze example, the third text line shows the word *Քաղաք* followed by a period, indicating that the word is an abbreviation. The period is missing on the JG example.
- (2) On the third and fourth text lines of the JG specimen, the two letters լ are almost perfectly vertically aligned; on the Katsitadze specimen the same two letters are offset from each other by about one space.
- (3) The first printed letters of the fifth, sixth, and seventh text lines are indented from each other by one to two spaces on the Katsitadze note, whereas on the JG example the sixth and seventh lines are nearly perfectly aligned.

Comparative study of two 10-ruble Kars notes

The discovery of the second 10-ruble specimen reported in this paper also makes possible a detailed comparison of two Kars 10-ruble notes. Careful examination of the illustrations of the YN and Saryan examples reveals that these two are also not identical. A number of minor differences in layout between the two notes are enumerated below:

- (1) On the Saryan 10-ruble, the name of the city Kars (top text line) is spelled with an upright capital letter “Կ”, not a slanted one. In this respect, the new 10-ruble note matches the JG 5-ruble note, but differs from the YN 10-ruble example.
- (2) Likewise, the word “Քաղաքային” in the top line of the new 10-ruble note is spelled with an upright capital letter “Ք,” not a slanted one (again matching the JG note but differing from the YN note).
- (3) On the new 10-ruble note, the abbreviated word “*Քաղաք*” (on the third line) does not have a period (this matches the JG 5-ruble specimen).
- (4) The abbreviation “*Վաթ.*” (third line) on the Saryan 10-ruble note is printed with a capital letter (again, this matches the JG 5-ruble).
- (5) The one letter abbreviation for the word ruble (fourth text line) on the Saryan note is spelled with a letter “ռ” (again matching the JG 5-ruble). The YN example uses the letter “ր”.
- (6) On the Saryan 10-ruble note (third and fourth text lines) the two letters լ are almost perfectly aligned vertically; on the YN example the same two letters are offset from each other.

- (7) The first letter on the sixth text line “q.” is printed in boldface on the YN note, but normally on the Saryan example.
- (8) The word “Քարտուղար” (seventh text line) on the Saryan note is printed with an upright initial letter “Ք”, not a slanted one.
- (9) The signatures of the first two signatories appear in black ink. The final signature and the serial number are in violet ink (this is similar to the JG 5-ruble example).
- (10) Finally, minor differences are visible in the frame lines of the two 10-ruble notes, especially at the upper right corner and in the horizontal line immediately below the first line of the legend.

From the above analysis we can conclude that the four published examples of Kars notes all differ from each other in several minor details. What is most curious is that the JG 5-ruble and the Saryan 10-ruble notes share several common features, enough that these should be ascribed to deliberate typesetting rather than coincidence. Likewise, the Katsitadze 5-ruble and YN 10-ruble notes also share common features that establish a relationship between them. Especially, the fact that different ink colors were used to apply the signatures suggests that the notes were prepared in more than one group. A working hypothesis is that at least two press runs of Kars notes were made, with the JG 5-ruble and Saryan 10-ruble in one run, and the Katsitadze 5-ruble and YN 10-ruble in another. Obviously, additional examples of the Kars notes need to be revealed and studied to confirm this hypothesis.

The question of exactly where the notes were printed is also of interest. In the absence of definite information, it is possible to speculate that the notes were printed locally on printing presses in the offices of one of the city's newspapers. At least three Armenian newspapers existed in Kars between 1917 and 1920,¹⁵ and these would have had Armenian type fonts available.

Based on the observations made above, I believe that at least five separate steps were used to print the Kars notes: (1) Typesetting was accomplished using locally available movable type with printer's ornaments and frames. Several individual notes were laid out in a large galley to be printed on a single sheet. (2) A large paper sheet was inserted into a press where a light pink underprint, which did not reach to the edge of the sheet, was applied. (3) The tinted paper was inserted into the press a second time to print the notes in black ink. (4) Signatures and serial numbers were applied by hand, with serial number being applied by the third signatory. (5) Finished notes were separated from each other by cutting with a scissor. Steps 4 and 5 may have taken place in either order.

The simple utilitarian design of the Kars notes reflects the chaotic political circumstances and primitive printing facilities that were available at the time the notes were printed and issued. The information revealed in this study sheds new light on this rare series and opens up unforeseen research possibilities. Hopefully, future discoveries will give us a more complete picture of the Kars paper currency.

L. A. SARYAN, Ph. D.

---

¹⁵ Arakelyan, p. 344; Hakobyan, p. 70.

BOOK REVIEW

MUBAYAJYAN, V. A., *COINS MINTED IN THE CITIES YEREVAN, GANDZAK AND NAKHICHEVAN DURING THE PERSIAN DOMINATION 1500-1828 A.D.* – *МОНЕТЫ ЧЕКАНЕННЫЕ В ГОРОДАХ ЕРЕВАНЕ, ГЯНДЖЕ И НАХИЧЕВАНЕ В ПЕРИОД ПЕРСИДСКОГО ВЛАДЫЧЕСТВА 1500-1828 гг.* Los Angeles: 2012, Second Edition, 222 pp., 38 plates inclusive, in Russian with Armenian summary (pp. 210-217), 8 1/2" x 11" format, card cover, short run, 100 copies printed. e-mail: valmub@dslextrreme.com

The aim of this book, as stated by the author, is to familiarize a beginner collector with the Islamic coins struck in the noted three Armenian cities of Transcaucasia during A.D. 1500-1828.

Mubayajyan's present book is the second and revised edition of the 2009 version and it is expanded by more than 50 pages of text and several plates. Additionally, some of the errors of the original edition have been corrected. The catalogue includes 501 coins struck in the cities of Yerevan, Nakhichevan, and Ganja (Gandzak in Armenian) from the 16th to the 19th century.

These coins are inscribed in Arabic or Persian script and issued in the name of various Persian and Ottoman rulers and dynasties such as the Safavids, Afsharids, Zands, Qajars, Ottoman Turks, and a few others. After the fall of the Armenian kingdom, Armenia was under the rule of the Persians and Ottomans who struck coins inscribed with Arabic letters in the mints of Armenia.

The author, Valeri Mubayajyan, has dedicated his book to his grandfather, the famous numismatist Atrpet (Sargis Mubayajyan, 1860-1937), who wrote several numismatic studies in the early twentieth century and published them in the *Azagrakan Handes* periodical.

At the beginning of the book a summarized history is provided for the cities of Yerevan, Ganja, and Nakhichevan. For each ruler, Mubayajyan offers a brief biography, then notes the denominations of coins issued and the mints where these coins were struck. Tables of the Persian and Arabic alphabets are presented with a two-page bibliography and table of contents.

The first coin catalogued is a two shahi (7.82 grams, 25 mm) struck in Yerevan in AH 928 by the Safavid Shah Ismail I (906-930 AH/AD 1501-1524). The last Safavid coin was issued by Shah Abbas III (1145-1148 AH/AD 1732-1735), a one abbasi struck in Yerevan in AH 1148 (5.3 grams, 23.9 mm). The last coin catalogued is a silver one onluk dated 1143 AH of Ottoman Sultan Mahmud I (1143-1168 AH/AD 1730-1754), struck in Ganja (5.33 grams, 21 mm).

The coin photographs are clear, satisfactory, and in many cases they are slightly oversized, making the inscriptions easily legible. Line drawings of the various Yerevan, Ganja, and Nakhichevan coins arms the novice with sufficient information to navigate the book with relative confidence. Also, Mubayajyan has provided "Cartouches," alphabetical tables, and numerous useful tables to aid the study of non-Islamic coin collectors. The Armenian summary should be a great help to the Armenian reader who is not familiar with the Russian language.

Reviewing this book and examining the plates is a pleasant experience. But reading it as an Armenian is difficult as we realize that for so many centuries our ancestors suffered under the yoke of foreign Muslim rulers.

The second revised edition of *Coins Minted in the Cities Yerevan, Ganja and Nakhichevan During the Persian Domination 1500-1828 A.D.* is a very useful reference book and will be indispensable for every serious student of numismatics interested in the coinage of historical Armenia and the Near and Middle East.

Y. T. Nercessian

OBSERVATIONS ON “NEWLY-FOUND GROUPS OF ARTAXIAD COPPER COINS,”¹ Authored by Ruben VARDANYAN and Karen VARDANYAN

Several years ago the subject article was published in the *Armenian Numismatic Journal*. At that time we made some observations. In 2008 when both authors were our visitors, some of these observations were mentioned to them. These coins were attributed to Artaxias II, the elder son of Artavasdes II and the grandson of Tigranes the Great.

Since then we have noticed that some coin dealers have started attributing these coins to King Artaxias I (190-160 B.C.), the founder of the Artaxiad dynasty of Armenia. We thought it might be prudent if we publish these handwritten notes before they are committed to oblivion.

The above-noted article described four groups of very small module copper coins which surfaced a decade ago in the Republic of Armenia. Some of them found their way to Western Europe and graced the pages of some auction catalogues. The descriptions of these coins and their metrological data are given below in summarized manner.

1). Dog

The obverse portrayed bearded head r., wearing five-pointed Armenian tiara.

The reverse displayed dog standing r.

Weight 0.56 to 1.75 grams, diameter 10 to 12.6 mm, die axis orientation 11h, 12h, 1h, 2h.

Legend in Aramaic.

2). Eagle

The obverse portrayed bearded head r., wearing five-pointed Armenian tiara.

The reverse displayed eagle standing l.

Weight 0.80 to 1.43 grams, diameter 9 to 13 mm, die axis orientation 12h, 1h, 2h.

Legend none.

3). Bee

The obverse portrayed bearded head r., wearing Armenian tiara with three or more points.

On one example the head is turned left.

The reverse displayed bee.

Weight 0.80 to 1.93 grams, diameter 12.2 to 14.3 mm, die axis orientation 11h, 12h, 1h, 5h, 6h.

Legend none.

4). Male Head

The obverse portrayed bearded head l., wearing five-pointed Armenian tiara. Inscriptions before and behind the king's head.

The reverse portrayed male head r., diademed.

Weight 1.09 to 4.55 grams, diameter 9.1 to 18 mm, die axis orientation 9h, 10h, 12h, 1h, 2h.

Legend in Aramaic.

---

¹ Ruben Vardanyan and Karen Vardanyan, “Newly-Found Groups of Artaxiad Copper Coins,” *Armenian Numismatic Journal*, Series II, Volume 4 (December 2008), No. 4, pp. 77-95, pls. 5-7.

Comments

- 1). The coins of all Artaxiad kings, with the exception of the above noted coins, have their legends in Greek. Suddenly, we have these newly-found Artaxiad coppers inscribed in Aramaic. And they are given to Artaxias II, the elder son of Artavasdes II. He ruled after Artavasdes was betrayed by the Romans and treacherously carried to Egypt in chains made of gold. Do we need to remind that Artavasdes II wrote plays in Greek? Why would any Armenian king, ruling after Tigranes I, Tigranes the Great, and Artavasdes II, use Aramaic inscription but not Greek? In our opinion he would try to emulate Tigranes the Great.
- 2). All known Artaxiad copper coins, without exception, have inscription; some may not be legible, but to the best of our knowledge, there are no Artaxiad copper coins without inscription.
- 3). Coin I.15 of the Vardanyan catalogue has a sharp pointed tiara similar to Arsames I.
- 4). Artaxias II has inscription in Greek on his four known silver drachms and copper coins.
- 5). Some kings face right and some others left, similar to Tigranes I (123 to 96 B.C.).
- 6). On average, these newly-found copper coins have much smaller module and weight than those issued by the rest of the kings of the Armenian Artaxiads.
- 7). If the Aramaic inscription reads "Artaxias" or "Artaxerxes," why can this not refer to Artaxias I?
- 8). The design of eagle, bee, dog, and male head, with the exception of eagle, somehow do not associate with any Artaxiad king who ruled after Tigranes the Great.
- 9). One would think it would be more logical to give these coins to Artaxias I. It seems to us that the Aramaic inscription would be more appropriate to Artaxias I than Artaxias II.
- 10). As a matter of fact some satraps used Aramaic inscriptions; also male heads are on the reverse sides of their coins. The bee design is reminiscent of Satrap Tiribazus (386-380 B.C.).

Conclusion

- 1). The Artaxiad dynasty of Armenia lasted from 190 B.C. to A.D. 53. During this period we have three kings named Artaxias and four named Artavasdes.
- 2). The fabric of these newly discovered coins differ completely from the copper coins of Artavasdes II, III, and IV.
- 3). Artaxias III (A.D. 18-34) was crowned by Germanicus. We have not received any coins issued by Artaxias III.
- 4). The silver and copper coins of Artaxias II are different. They have legend in Greek and the iconography is completely different.
- 5). The Aramaic legend, fabric, workmanship, and iconography of these copper coins is completely different from those which are attributed to all of the kings who ruled from 123 B.C. to A.D. 6.
- 6). Therefore, it can be concluded that these newly-found coppers can be ascribed only to a king who ruled prior to Tigranes I, namely, Artaxias I of the Artaxiad dynasty of Armenia. YTN

Series II

Volume 8 (38), No. 4

December 2012

ՀԱՅ

ԴՐԱՄԱԳԻՏԱԿԱՆ

ՀԱՆԴԷՍ

ARMENIAN

NUMISMATIC

JOURNAL

TABLE OF CONTENTS

Vol. 8 (378), (2012) No. 4

Editorial - <i>Խմբագրական</i>	71
Letters	72
Donations	72
NERCESSIAN, Y. T. Metrology of Copper Coinage of the Artaxiads of Armenia, Tigranes III (20-8 B.C.)	73
Armenian Numismatic Literature	80
CHRISTIANIAN, J. A. Seljuq Overstrike of Kaika'us II and a New Kardez Type for Hetoum I of Cilician Armenia	81
Armenian Numismatic Literature	88
BEDOUKIAN, Paul Z. Two Armenian Tokens	89
Armenian Numismatic Literature	92
Index	93

ՀԱՅ ԴՐԱՄԱԳԻՏԱԿԱՆ ՀԱՆԴԷՍ

ARMENIAN NUMISMATIC JOURNAL

Series II

Vol. 8 (38), No. 4

December 2012

EDITORIAL

For thirty-eight years we have kept the pages of *Armenian Numismatic Journal* open to all those who are willing to compose essays on Armenian numismatics, and we plan to keep it open in the future.

In so doing we have one purpose in mind, the progress and advancement of Armenian numismatics.

This is true regardless of whether we agree with the content of the essay or not. In some cases authors are absolutely wrong in their conclusions, and occasionally we respond hopefully without offending the writer. In other cases an author may try to stretch his imagination far beyond a logical approach. And of course, there are other numismatists who offer progress and a great step forward for Armenian numismatics.

When the latter is the case, we are grateful for the presented material and often acknowledge this. In our opinion, the best essays provide the opportunity for the advancement of Armenian numismatics.

Sometimes, the material presented in an article is definitely far beyond our conviction. We tacitly accept these offerings with the hope that the author may have the potential, in his own way, to advance Armenian numismatic study. Obviously, we try our best to encourage authors to use all of their potential, in the hope that they will learn and grow into creative Armenian numismatists.

We are reminded of the experience Paul Bedoukian had more than 60 years ago. In 1950, he visited the American Numismatic Society Museum in New York City. He requested to see their collection of Armenian coins. Pointing to a coin in the tray Bedoukian mentioned to the curator that only one other Kiurke piece was known and that it might be worth studying. Mr. William Clark, the curator, suggested to him that he submit a short article on the subject for their journal, *Museum Notes*. He wrote and submitted the paper which subsequently appeared in the 1952 volume of the publication. He later wrote in his autobiography that the encouragement he received had launched him on a serious numismatic career. It was a career that lasted more than forty years and offered us books like *Coinage of Cilician Armenia*. YTN

ԽՄԲԱԳՐԱԿԱՆ

Երեսուն ութ տարիէ ի վեր մենք բաց պահած ենք Հայ Դրամագիտական Հանդէսի էջերը բոլոր անոնց առջև, որոնք կը ջանան յօրինել յօդուածներ հայ դրամագիտութեան մասին:

Այս ընելով մենք ունինք միայն մէկ նպատակ՝ հայ դրամագիտութեան յառաջդիմութիւնն ու վարճացումը: →

ARMENIAN NUMISMATIC JOURNAL is the quarterly publication of Armenian Numismatic Society, an educational, non-profit organization. Editor, Y. T. Nercessian, 8511 Beverly Park Place, Pico Rivera, CA 90660-1920, USA (webpage: www.ArmNumSoc.org/; e-mail: Arm-NumSoc@aol.com). Associate Editors, W. Gewenian and T. Nercessian, Corresponding Editors, L. A. Saryan. Non-member subscriptions \$60/70 per year. **ISSN 0884-0180—LCCN 85-649443**

Մեր այս ծրագիրը կը գործադրուի անկախ թէ մենք կը համաձայնինք կամ ոչ յօդուածի պարունակութեան հետ: Ոմանք կը յանգին ամբողջովին սխալ եկրակացութեան. ու երբեմն մենք կը հակադէմք յուսալով որ ունէ մէկուն սիրտը չվիրաւորուի: Ուրիշները առաջ կը քշեն իրենց վատ երակակցութիւնը նոյն իսկ տրամաբանութեան սահմաններէն անդին: Անշուշտ կան նաև այլ դրամագէտներ, որոնք յառաջդիմութիւն կ'ընծայեն հայ դրամագիտութեան համար:

Երբ յօդուածը վերջին դասակարգին կը պատկանի, երբեմն մենք կ'ընդունինք այս ու կը յայտնենք մեր երախտագիտութիւնը: Ըստ մեր հայեցողութեան, այսպիսի յօդուածներ առիթը կ'ընծայեն որ հայ դրամագիտութիւնը յառաջդիմէ:

Երբեմն ընծայուած յօդուածը մեր համուլումին չի պատկանիր: Մենք լուեկայն կ'ընդունինք ընծայուածները՝ յուսալով, որ օր մը իւրայայտուկ ձևով, իր կարողութիւնը պիտի դրսևորէ հայ դրամագիտութեան յառաջդիմութեան համար: Կարելիութեան սահմաններուն մէջ մենք ջանանք բաջալերել հեղինակները, որ մշակուին ու վերածուին ստեղծագործող հայ դրամագէտներու:

Մենք տակաւին շատ լաւ կը վերլիշենք Զարեհ Պտուկեանի փորձառութիւնը որ տեղի կ'ունենայ աւելի քան 60 տարի առաջ: 1950-ին Պտուկեան կ'այցելէ Ամերիկեան Դրամագիտական Ընկերակցութեան թանգարանը Նիւ Եորք բաղաժի մէջ: Ինք կը խնդրէ որ իրեն ցուցնեն իրենց հայկական դրամները: Ակնարկելով արխիւն մէջի դրամի մը, Պտուկեան վարիչին կը տեղեկացնէ Գորիկէի միայն այլ մէկ կտորին գոյութիւնը և այս արժանի պէտք է ըլլայ ուսումնասիրութեան: Պրն. Վիլիմ Կարր կը թելադրէ, որ Պտուկեան ներկայացնէ կարճ յօդուած մը այս նիւթի վերաբերեալ իրենց հանդէսին՝ *Museum Notes*-ի համար: Պտուկեան կը շարադրէ իր յօդուածը, որ հանդէսի 1952 տարուայ համարին մէջ լոյս կը տեսնէ: Ապա իր ինքնակենսագրութեան մէջ Պտուկեան կը գրէ, որ իր ստացած բաջալերութիւնը մղեց զինք լուրջ դրամագիտութեան ասպարէզին մէջ: Ասպարէզ մը որ տևեց աւելի քան քառասուն տարի և մեզի ընծայեց *Coinage of Cilician Armenia*-ի նման գիրքեր: ԵԹՆ

LETTERS AND E-MAILS TO THE EDITOR

We have corresponded in the past and you were kind enough to sell me your past catalogues up to and including no. 26 (2004). I now see in the latest *Celator* that you have issued several more, the last one being No. 35. Could you please let me know the total cost for the catalogues that I am missing and add to it a subscription for the next 5 issues. I will then send you a US dollar check drawn on a US bank and you can mail the catalogues by the cheapest possible way but protected by plastic against water damage.

I have today received the missing catalogues for which I thank you very much indeed. They are an important addition for my numismatic library and I would like to state my continued interest in receiving them.

Do note, however, that in case a subscription payment is required, all you have to do is let me know and I will send you a US-dollar check drawn on a US bank. Thank you again and best regards.

Basil Demetriadi, Athens, Greece

For the South Shore Coin Club in Milwaukee, March 29-31, 2012, the display "A Medieval Armenian Coin Hoard" won "Best-in-Show." At the Central States Numismatic Society show in Schaumburg, IL, April 18-21, 2012, the educational exhibit "Two Thousand Years of Armenian Statehood" garnered third place in the category of modern foreign coins.

Levon A. Saryan

DONATIONS

(Period ending 30 September 2012)

Anonymous	\$004.00	Schott, Donald F.....	\$025.00
Dillen, Rudy	\$040.00	Setian, Charles.....	\$050.00
Nercessian, Terenik.....	\$400.00		

METROLOGY OF COPPER COINAGE OF THE ARTAXIADS OF ARMENIA

Tigranes III (20-8 B.C.)

No.	CAA ACV	Metrological Data wt.-diam.-die axis	Source
-----	------------	---	--------

Tigranes III (20-8 B.C.)

Biga

4 Chalci

1	141	6.45g	CAA141PB
2	141	6.44g	CAA141BN
3	136	6.39g-21ø-2h	YNCat235
4	136	6.18g-19ø-12h	YNCat234
5	136	6.12g-21ø	CNG36-618

Avg. = $31.58 \div 5 = 6.26$ g weight

Avg. = $61 \div 3 = 20.33$ mm diameter

Avg. = 1/12h, 1/2h (2) die axis orientation

2 Chalci

6	141	5.77g	CAA141MB
7	136	5.69g-20ø	CNG46-696
8	141	5.59g	CS4-665
9	141	4.20g	CAA141TD

Avg. = $21.25 \div 4 = 5.3125$ g weight

Avg. = 20mm diameter

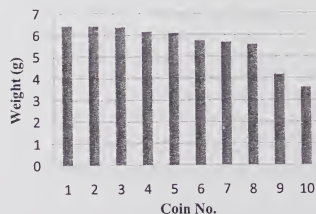
1 Chalcus

10	44	3.60g-20ø-1h	JN107ArA
----	----	--------------	----------

Avg. = 3.60g weight

Avg. = 20mm diameter

Avg. = 1/1h die axis orientation

Ch. 13.1, Biga

No.	CAA ACV	Metrological Data wt.-diam.-die axis	Source
-----	------------	---	--------

Tot.Avg. = $56.43 \div 10 = 5.64$ g weight

Tot.Avg. = $101 \div 5 = 20.2$ mm diameter

Tot.Avg. = 1/12h, 1/1h, 1/2h (3) die axis orientation

Warrior

2 Chalcus

1	136	4.68g-18ø-6h	YNCat236
---	-----	--------------	----------

Avg. = 4.68g weight

Avg. = 18mm diameter

Avg. = 1/6h die axis orient.

1 Chalcus

2	139	3.60g	CAA139PB
3	139	2.53g	CAA139PB
4	139	2.53g	CAA139PB
5	136	1.69g-18ø-11h	YNCat237

Avg. = $10.35 \div 4 = 2.59$ g weight

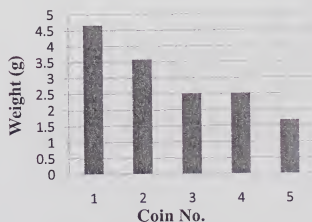
Avg. = 18mm diameter

Avg. = 1/11h die axis orientation

Tot.Avg. = $15.03 \div 5 = 3.01$ g weight

Tot.Avg. = $36 \div 2 = 18$ mm diameter

Tot.Avg. = 1/11h, 1/6h (2) die axis orient.

Ch. 13.2, Warrior

No.	CAA ACV	Metrological Data wt.-diam.-die axis	Source
-----	------------	---	--------

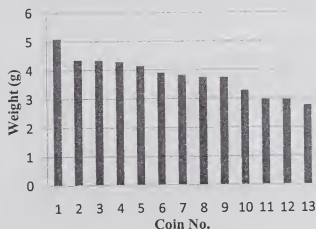
Nike, Circular Legend (was Artaxias II)2 Chalci

1	---	5.11g-18ø-12h	Kovacs I-3
2	136	4.36g	MD119BN
3	136	4.35g	CAA136PB
4	136	4.30g-19ø-12h	SNS5H45
5	136	4.15g	CAA136PB
6	136	3.92g	MD119ANS
7	133	3.84g-18ø-12h	YNCat238
8	136	3.75g	CAA136PB
9	136	3.75g-19.3ø-1h	Er19031/19
10	136	3.29g-17.3ø-12h	Er19614/46
Avg. = $40.82 \div 10 = 4.082$ g weight			
Avg. = $91.6 \div 5 = 18.32$ mm diameter			
Avg. = 4/12h, 1/1h (5) die axis orientation			

1 Chalcus

11	136	2.98g-17ø	CNG36-617
12	136	2.97g-18ø-12h	CNG85-36
13	133	2.77g-17ø-12h	YNCat239
Avg. = $8.72 \div 3 = 2.91$ g weight			
Avg. = $52 \div 3 = 17.33$ mm diameter			
Avg. = 2/12h die axis orientation			

Tot.Avg. = $49.54 \div 13 = 3.81$ g weight
 Tot.Avg. = $143.6 \div 8 = 17.95$ mm diameter
 Avg. = 6/12h, 1/1h (7) die axis orient.

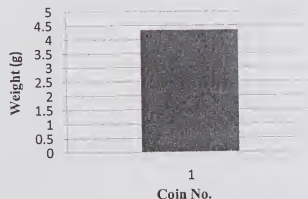

Ch. 13.3, Nike, circular legend
(was Artaxias II)

No.	CAA ACV	Metrological Data wt.-diam.-die axis	Source
-----	------------	---	--------

o/s2 Chalci

1	136	4.35g-20ø	o/s-c/m141BN
Tot.Avg. = 4.35g weight			
Tot.Avg. = 20mm diameter			

Ch. 13.4, Nike, circular legend, o/s

Nike, Square Legend, Arms Downward2 Chalci

1	145	4.83g-17ø	AC&B19-47
2	139	3.95g-17ø-1h	YNCat240
Avg. = $8.78 \div 4 = 4.39$ g weight			
Avg. = 34÷2 = 17mm diameter			
Avg. = 1/1h die axis orient.			

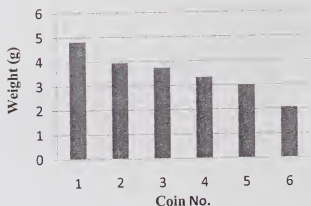
1 Chalcus

3	139	3.75g-16ø	CNG51-762
4	145	3.34g-16ø-1h	YNCat241
5	145	3.00g	CAA145PB
6	147	2.08g	CAA147PB
Avg. = $12.17 \div 4 = 3.0425$ g weight			
Avg. = $32 \div 2 = 16$ mm diameter			
Avg. = 1/1h die axis orient.			

Tot.Avg. = $20.95 \div 6 = 3.49$ g weight
 Tot.Avg. = $66 \div 4 = 16.5$ mm diameter
 Tot.Avg. = 2/1h (2) die axis orientation

Tigranes III (20-8 B.C.)

No.	CAA ACV	Metrological Data wt. -diam. -die axis	Source
-----	------------	---	--------

Ch. 13.5, Nike, square legend

Eagle

4 Chalci

1	141	8.65g	CAA138JG
2	141	7.67g-24ø	EJ44b
3	139	7.57g-21.7ø-1h	Er18393/492
Avg. = 23.89+3 = 7.96g weight			
Avg. = 99+2 = 99.99mm diameter			
Avg. = 1/1h die axis orientation			

2 Chalci

4	138	5.66g-19.5ø-12h	Er19031/22
5	138	5.63g	CAA138PB
6	142	5.04g-18ø-12h	YNCat242
7	138	4.92g	CAA138TD
8	138	4.83g	CNG27-30
9	138	4.72g-18ø	MA35
10	142	4.71g-20ø-12h	YN5958
11	138	4.63g-19.2ø-1h	Er18995/3
12	138	4.40g	CAA138TD
13	138	4.14g	CAA138PB
14	142	4.02g-17ø	CNG36-619
15	142	4.00g-18.5ø	ADArtxZ17
16	139	3.98g-18ø-12h	YNCat243
Avg. = 60.68+13 = 4.67 weight			
Avg. = 148.2+8 = 18.53mm diameter			
Avg. = 99+9 = 99.9h die axis orientation			

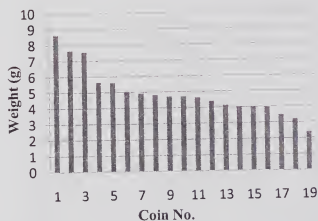
1 Chalcus

17	138	3.50g	CAA138GM
----	-----	-------	----------

No.	CAA ACV	Metrological Data wt. -diam. -die axis	Source
-----	------------	---	--------

18	143	3.23g-17ø-8h	YNCat244
19	138	2.40g	Unpub8JG
Avg. = 9.13+3 = 3.04g weight			
Avg. = 17mm diameter			
Avg. = 1/8h die axis orientation			

Tot.Avg = 93.70+19 = 4.03g weight			
Tot.Avg. = 210.9+11 = 19.17mm diameter			
Tot.Avg. = 4/12h, 2/1h, 1/8h (7) die axis orientation			

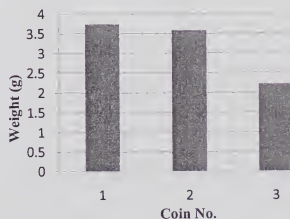

Ch. 13.6, Eagle

Thunderbolt

1 chalcus

1	144	3.75g-16ø-10h	YNCat245
2	144	3.59g-18ø	CNG36-620
3	142	2.23g	CAA142PB

Ch. 13.7, Thunderbolt

No.	CAA ACV	Metrological Data wt.-diam.-die axis	Source
-----	------------	---	--------

Tot.Avg. = $9.57 \div 3 = 3.19\text{g}$ weight
 Tot.Avg. = $34 \div 2 = 17\text{mm}$ diameter
 Tot.Avg. = 1/10h die axis orientation

Elephant4 Chalcis

1	145	7.15g-20ø	ACV145JG
2	143	7.08g	CAA143PB

Avg. = $14.23 \div 2 = 7.12\text{g}$ weight
 Avg. = 20mm diameter

2 Chalcis

3	143	6.00g-20ø	Foss1
4	143	5.45g-20ø-1h	AC&B21-12
5	143	5.26g	CAA143PB
6	143	5.00g	CAA143PB
7	143	4.80g-19ø-1h	CNG85-35
8	146	4.61g-20ø-1h	YNCat246
9	143	4.58g	MD136Hirsch
10	143	4.51g-17ø-1h	CNG82-689
11	146	4.27g-18ø	CNG36-622
12	142	4.25g-19ø-12h	YNCat247
13	143	4.19g-20ø	CNG51-763
14	143	3.98g-18ø	CNG46-695

Avg. = $56.90 \div 12 = 4.74\text{g}$ weight
 Avg. = $171 \div 9 = 19.00\text{mm}$ diameter
 Avg. = 1/12h, 4/1h (5) die axis orientation

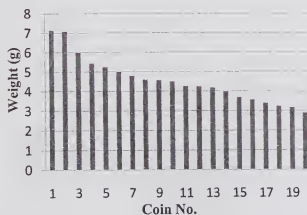
1 Chalcus

15	143	3.70g	Gorny60-256
16	143	3.57g-16ø	AC&B19-48
17	143	3.40g-17ø-1h	JN114MaB
18	143	3.25g	CS4-666
19	143	3.18g	CAA143BN
20	147	2.90g-14ø-12h	YNCat248

Avg. = $20.00 \div 6 = 3.33\text{g}$ weight
 Avg. = $47 \div 3 = 15.67\text{mm}$ diameter
 Avg. = 1/12h, 1/1h (2) die axis orient.

Tot.Avg. = $91.13 \div 20 = 4.56\text{g}$ weight
 Tot.Avg. = $238 \div 13 = 18.31\text{mm}$ diameter
 Tot.Avg. = 2/12h, 5/1h (7) die axis orient.

No.	CAA ACV	Metrological Data wt.-diam.-die axis	Source
-----	------------	---	--------

Ch. 13.8, Elephant

Horse4 Chalcis

1	151	6.35g	Kovacs III-1c
---	-----	-------	---------------

Avg. = 6.35g weight

2 Chalcis

2	151	5.78g-20ø-12h	YBCat249
3	150	5.33g-17ø	CS4-667PB
4	148	5.10g	ACV148JG
5	144	4.50g	CAA144AD
6	144	4.20g	CAA144PB
7	144	4.15g-18.3ø-1h	Er19031/23
8	144	4.13g	CAA144PB
9	148	3.91g-19ø-2h	Kovacs II-7
10	150	-----17ø	Kovacs III-1cSK

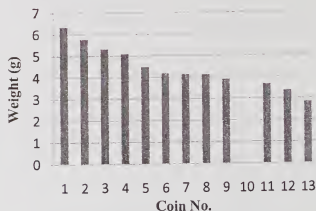
Avg. = $37.10 \div 8 = 4.64\text{g}$ weight
 Avg. = $91.3 \div 5 = 18.26\text{mm}$ diameter
 Avg. = 1/12h, 1/1h, 1/2h (3) die axis orientation

1 Chalcus

11	144	3.68g	CAA144TD
12	144	3.37g	CAA144PB
13	144	2.85g	CAA144BN

Avg. = $9.90 \div 3 = 3.30\text{g}$ weight
 Tot.Avg. = $53.35 \div 12 = 4.45\text{g}$ weight
 Tot.Avg. = $91.3 \div 5 = 18.26\text{mm}$ diameter
 Tot.Avg. = 1/12h, 1/1h, 1/2h (3) die axis orientation

No.	CAA ACV	Metrological Data wt.-diam.-die axis	Source
-----	------------	---	--------

Ch. 13.9, Horse

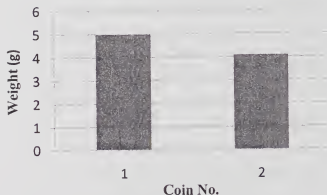
Half Horse

2 Chalci

1	153	4.98g-16ø	CNG36-623
2	140	4.10g-17ø	CAA140PB

Tot.Avg. = $9.08 \div 2 = 4.54$ g weight

Tot.Avg. = $33 \div 2 = 16.5$ mm diameter

Ch. 13.10, Half horse

No.	CAA ACV	Metrological Data wt.-diam.-die axis	Source
-----	------------	---	--------

Lion's Head

1 Chalcus

1	154	3.00g	MD139Atashat
2	154	2.55g-17ø-12h	YBCat250
3	154	1.95g	CAA146AD
4	154	1.89g-14ø	CNG51-764
5	154	1.70g-13ø	CNG61-898

Avg. = $11.09 \div 5 = 2.22$ g weight

Avg. = $44 \div 3 = 14.67$ mm diameter

Avg. = 1/12h die axis orientation

1/2 Chalcus

6	154	0.96g-12ø-12h	YBCat251
---	-----	---------------	----------

Avg. = 0.96g weight

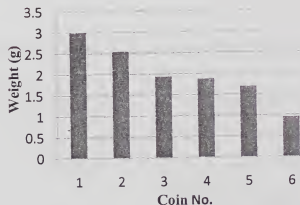
Avg. = 12mm diameter

Avg. = 1/12h die axis orientation

Tot.Avg. = $12.05 \div 6 = 2.01$ g weight

Tot.Avg. = $56 \div 4 = 14$ mm diameter

Tot.Avg. = 2/12h die axis orientation

Ch. 13.11, Lion's head

Table 13.1. Number of coins used to calculate the average weights of Tigranes III oppers

Coin Rev. Design	Number of coins	Æ Coin Weight
Biga	10	5.64g
Warrior	5	3.01g
Nike, Circular Legend (was Artaxias II)	13	3.81g
Nike, circular legend, o/s	1	4.35g
Nike, Square Legend, Arms Downward	6	3.49g
Eagle	19	4.03g
Thunderbolt	3	3.19g
Elephant	20	4.56g
Horse	12	4.45g
Half Horse	2	4.54g
Lion's Head	6	2.01g
Total	81	

Table 13.2a, Number of coins used to calculate the average diameters of Tigranes III coppers

Coin Rev. Design	Number of coins	Æ Coin Diameter
Biga	5	20.2mm
Warrior	2	18mm
Nike, Circular Legend (was Artaxias II)	8	17.95mm
Nike, circular legend, o/s	1	20mm
Nike, Square Legend, Arms Downward	4	16.5mm
Eagle	11	19.17mm
Thunderbolt	2	17mm
Elephant	13	18.31mm
Horse	5	18.26mm
Total	51	

Table 13.2b, Number of coins used to calculate the average diameters of Tigranes III coppers

Coin Rev. Design	Number of coins	Æ Coin Diameter
Half Horse	2	16.5mm
Lion's Head	4	14mm
Total (13.2b)	6	

Table 13.2, Number of coins used to calculate the average diameters of Tigranes III coppers

Coin Rev. Design	Number of coins	Æ Coin Diameter
Total (13.2a + 13.2b)	57	

Table 13.3, Number of coins used to calculate the average die axis orient. of Tigranes III cop.

Coin Rev. Design	Number of coins	Æ Die Axis Orientation
Biga	3	1/12h, 1/1h, 1/2h
Warrior	2	1/11h, 1/6h
Nike, Circular Legend (was Artaxias II)	7	6/12h, 1/1h
Nike, circular legend, o/s	---	---
Nike, Square Legend, Arms Downward	2	2/1h
Eagle	7	4/12h, 2/1h, 1/8h
Thunderbolt	1	1/10h
Elephant	7	2/12h, 5/1h
Horse	3	1/12h, 1/1h, 1/2h
Half Horse	---	---
Lion's Head	2	2/12h
Total	34	

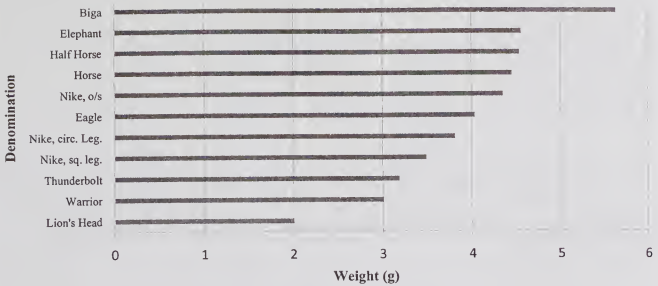

Chart 13.12, Average weights of Tigranes III copper coins (grams)

ARMENIAN NUMISMATIC LITERATURE

8 ARMENPRESS, Artashat mayrak'aghak'i himnadrman 2200ameakin nuiruat Ts'uts'ahandes [Exhibition Dedicated to the 2200th Anniversary of the Founding of the Capital City of Artaxata] - Արտաշատ մայրաքաղաքի հիմնադրման 2200ամեակին նուիրուած ցուցահանդէս. Asbarez, Vol. 103 (15 October 2011), No. 14123, p. 17. In Armenian.

The past history of Artaxata is noted and some objects unearthed have been described. Mention is made that many different types of ancient Armenian coins have been discovered. YTN

Արաշատի հին պատմութիւնը նշուած է և նկարագրուած են պեղուած առարկաներէն ունայն Յիշուած է թէ յայտնաբերուած են բազմաթիւ հին դրամատեսակներ: ԵԹՆ

9 DEMOYAN, Hayk. Under the Ottoman Colors, by Hayk Demoyan. Yerevan, (September-October 2011), pp.136-143, illus.

The history of the Armenian athletes representing the Ottoman Empire in the is reviewed and the award medals they have received Armenian inscribed award medals are illustrated. YTN

Քննուած է Օսմանեան Կայսրութիւնը ներկայացնող հայ ըմբիշներու պատմութիւնը և իրենց ստացած հայատառ պարգևային մեդալները պատկերուած են: ԵԹՆ

10 IBNS. New Issues: Armenia. *International Bank Note Society Journal*, Vol. 51 (2012), No. 1, p. 53, illus.

The new (2011) 1,000-dram bank note of Republic of Armenia is illustrated. The portrait of poet Yeghishe Charents (1897-1937) is at the left; on the back, the panoramic view of a street and a two-horse carriage.

Պատկերուած է Հայաստանի Հանրապետութեան 1,000 դրամանոց նոր (2011) թղթադրամը: Բանաստեղծ Եղիշէ Չարենցի (1897-1937) դիմանկարը կայ ձախ կողմը: Իսկ ետին՝ փողոցի մը համայնապատկերը և երկձի կառք մը:

A SELJUQ OVERSTRIKE OF KAIKA'US II AND A NEW KARDEZ TYPE FOR HETOUM I OF CILICIAN ARMENIA

By Jirair CHRISTIANIAN

(Plate 6)

While many of the coins of the kings of Cilician Armenia can be attributed with certainty to the issuing ruler, some of the coins where the king's name is shared by more than one ruler are surrounded by ambiguity, since neither the specific ruler nor the year of issue is identified on Medieval Armenian coins. Such is the case of the coins displaying the names Levon (with six rulers sharing the name), Hetoum (with two rulers of that name), and Gosdantin (with three rulers having had that name). Through the last one-hundred-plus years, multiple studies have attempted to organize these coins, attributing them to the various individual rulers on the bases of hoard evidence, metrology, and silver content¹. However, a few of these attributions leave some concern as to ultimate correctness, awaiting further discoveries and study.

The fate of a particular copper coin, naming "King Hetoum", appears to fall in this category. The discovery of a new specimen, with a legible and clearly attributable Seljuq overstrike in Arabic, makes its earlier attribution impossible. While the undertype of this coin was previously known, it was attributed to Hetoum II (1289-93, 1295-96, and 1301-05 AD)². Even when a specimen had surfaced with an overstrike similar to the one on the subject coin, the incomplete nature of the overstrike had rendered its reading inconclusive, and resulted in an incorrect attribution³. Other specimens, posted on the website www.zeno.ru, similarly were not properly identified.⁴

A number of copper coins are known for Hetoum I of Cilician Armenia (1226-70 AD). These typically occur in two denominations, a large one called a "tank", and a smaller one known as a "kardez". The tanks are of a uniform basic type, displaying the king seated on a throne, surrounded by a circular legend. The reverse has a central cross, also surrounded by a circular legend. The kardezses occur in two basic types: one "equestrian", with the king riding right, and the other with the king seated facing, either on a bench-throne with two legs showing at each side, or a throne with two lion arm-rests. All of these types have a legend surrounding the obverse de-

---

¹ P. Bedoukian, *Coinage of Cilician Armenia* (New York, 1962; revised edition, Danbury, CT, 1979), p. xxii-xxxie, 76-100.

² Ibid. p. xxic, 89-90, 321-4, No. 1620-1648.

³ Y. T. Nercessian, *Catalogue of Armenian Coins Collected by Y. T. Nercessian* (Los Angeles, 2008), p. 269, No. 1358; Y. T. Nercessian, "Cilician Armenian Coins Overstruck in Arabic", *Armenian Numismatic Studies II* (Los Angeles, 2009), pp. 467, 473, No. 5, reprinted from *Armenian Numismatic Journal*, Vol. XXVIII (2002), No. 1, pp. 15, 18, No. 5; Y. T. Nercessian, *Armenian Coins and Their Values* [ACV] (Los Angeles, 1995), p. 145, No. 405.

⁴ www.zeno.ru, cf. coins no. 86103, 81664, 81410, and 27866. Note that coin no. 1 of this study is Zeno no. 61637.

sign, and a cross on the reverse, also surrounded by a legend. On all of these, the reverse cross has various fieldmarks in the quadrants: dots, olives, drops, lines, or stars. In a few cases, the quadrants are empty⁵.

Hetoum II's copper coins are of two types, although both are of a similar denomination (kardezzes). The first displays the crowned king's bust facing, and the second, the king seated, either on a bench with two legs at each side, or cross-legged on the ground, sometimes between pillows. The reverse has either a patriarchal cross with a scroll base (for the first type), or a cross for the second type (pattée or potent), occasionally with field marks in the quadrants. Both the obverse and reverse have a circular legend, separated from the central design by a solid line⁶.

The subject specimen of this study is described as follows:

- No. 1 AE Kardez, 4.17 g, 25x22 mm, 4:00 JC Coll. No. 1256
 Obv: King seated on throne, crowned, holding long fleur-de-lis scepter in right hand over right shoulder, and cross in left hand(?). There appears to be a pillow at each side of him. The legend, between two solid lines, surrounds the king's image:
 +ՀԵՂԹՈՒՄ ԹԱՅԳԱՒՈՐ ՀԱ (with ligatured ՈՐ)
 (+HE[TOUM TA]KAVOR HA, or Hetoum King of the Armenians).
 Rev: A small cross pattée in a solid circle, its arms touching the circle, surrounded by the legend:
 +ՇԻՆԵԼ Ի ՔՍԱՂԱՔ Ի Ս
 (+ShIN[EL I K]AGhAK I S, or made in the city of Sis).

Reverse of overstrike (O of host)

الإمام
 المستعصم بالله
 أمير المؤمنين

Obverse of overstrike (R of host)

السلطان الأ
 عظم عزّ الد
 نيا والدين

The overstrikes are transliterated as:

Reverse of overstrike (O of host)

al-ima[m]
 al-Musta`sim [billah]
 [amir al-mu`minin]

Obverse of overstrike (R of host)

[al-sul]tan al-a
 [`]dham `Izz al-du
 [nya wal-din]

Note that, in this paper, the portions of the transliterated legends between square brackets represent those not visible on the coins, while underlines similarly represent the illegible parts in the original Arabic legends.

A second specimen in the author's collection, despite having a poorly preserved host coin and a less-well executed overstrike, appears to be of the same type, but with obverse and reverse legend variations. It is described as follows:

- No. 2 AE Kardez, 2.78 g, 22 mm, 11:00 JC Coll. No. 622
 Obv: Central device details obliterated, except for long fleur-de-lis scepter in king's right hand over right shoulder. The legend, between two solid lines, surrounds the king's image:

⁵ Ibid. p. 85-6; Ibid. p. 276-89, No. 1295-1423.

⁶ See note 2.

+Հ[ԵԹՈՒՄ] ԹԱԳԱԻՈՐ Հ (with ligatured ՈՐ)
(+H[ETOU]M] TAKAVOR H, or Hetoum King of the Armenians).

Rev: A small cross pattée in a solid circle, its arms touching the circle, surrounded by the legend:

+ՇԻՆԵԼ Ի ՔԱ[ՂԱՔ Ի ՍԻՍ]
(+ShINEL I KA[GhAK I SIS], or made in the city of Sis).

Obverse of overstrike (O of host)

Reverse of overstrike (R of host)

السلطان
عظم
عز الد
نيا والدين

الإمام
المستعصم بالله
أمير المؤمنين

The overstrikes are transliterated as:

Obverse of overstrike (O of host)

[al-sulta]n al-a
[ˈdham] ˈlzz al-du
nya [wal-din]

Reverse of overstrike (R of host)

al-im[am]
[al-Mus]taˈsi[m billah]
amir al-m[uˈminin]

Interestingly, the obverse of the overstrike on this coin is applied to the opposite side of the host coin, relative to coins No. 1 and 3.

A third specimen was previously published, although the poor execution of the overstrike apparently prevented it from being read and attributed correctly⁷. It is described as:

No. 3 AE Kardez, 2.77 g, 23 mm, O-R die relationship not reported YTN Coll. Inv. 0503

Obv: King seated on throne, crowned, holding long fleur-de-lis scepter in right hand over right shoulder, and cross in left hand. There appears to be a pillow at each side of him. The legend, between two solid lines, surrounds the king's image:

+Հ[ԵԹՈՒՄ] ԹԱԳԱԻՈՐ Հ (with ligatured ՈՐ)
(+HE[TOUM] TAKAVOR H, or Hetoum King of the Armenians).

Rev: Central cross details obliterated, surrounded by the legend:

+ՇԻՆ[ԵԱ]Լ Ի ՔԱՂԱՔ Ս
(+ShIN[EA]L I KAGhAK S, or made in the city of Sis).

Reverse of overstrike (O of host)

Obverse of overstrike (R of host)

الإمام
المستعصم بالله
أمير المؤمنين

السلطان
عظم
عز الد
نيا والدين

The overstrikes are transliterated as:

Reverse of overstrike (O of host)

[al-imam]
[al-Mustaˈsim billah]
[amir al-muˈminin]

Obverse of overstrike (R of host)

[al-s]ultan al-a
[ˈdham] ˈlzz al-du
[nya wal-din]

⁷ See note 3.

If the reverse legend of this host coin is read correctly as ՇԻՆԵԱԼ (ShiNEAL), it marks a change from the spelling found on the other three specimens reported in this article (ՇԻՆԵԼ, or SHINEL).

The style of lettering of the overstrikes, together with the combination of names and titles used, geographic proximity of Islamic rulers to the Cilician Armenian kingdom, and the approximate time period of 79 years marked from the start of the rule of Hetoum I to the end of the rule of Hetoum II, strictly limit the options for the overstriking authority. As will become apparent below, the name of 'Izz al-Din provides the key, then, not only to the proper attribution of the overstriking authority, but also for the correct attribution of the host coin. Within the above-stated constraints, the 'Izz al-Din in question would have to be either the Rum Seljuq rulers 'Izz al-Din Kaika'us I (1210-19 AD/607-16 AH), or 'Izz al-Din Kaika'us II (1245-61 AD/643-60 AH, with breaks). However, the second name on the overstrike is clearly that of the last Abbasid caliph of Baghdad, al-Musta'sim, who reigned from 1242-58 AD/640-656 AH. An interesting note in the numismatic literature confirms that the name of this caliph, al-Musta'sim, was commonly used on the copper coins of the Seljuqs of Rum⁸. Therefore, the years of rule of the caliph named on the Islamic overstrike assure us that the Kaika'us mentioned is Kaika'us II, since Kaika'us I had died before the enthronement of al-Musta'sim.

This irrefutable conclusion, however, brings about the obvious conflict with the host coins' previous attribution to Hetoum II, since Kaika'us II died before even the start of that monarch's enthronement. The host coin has to, therefore, definitively be attributed to Hetoum I.

In summary, the periods of known rule for the five rulers in question, the two Armenian kings by the name of Hetoum, the two Rum Seljuq sultans 'Izz al-Din Kaika'us I and II, and the Abbasid caliph al-Musta'sim, provide the key to solving the attribution of this host coin, since they follow the arrangement below:

'Izz al-Din Kaika'us I (1210-19 AD)
Hetoum I (1226-70 AD)
al-Musta'sim (1242-58 AD)
'Izz al-Din Kaika'us II (1245-61 AD, with breaks)
Hetoum II (1289-93, 1295-96, 1301-05 AD)

This arrangement, and the presence of the name of al-Musta'sim, clearly prove that the only king named Hetoum whose coins could have been overstruck by a 'Izz al-Din is Hetoum I, and additionally prove that the overstrike can only belong to 'Izz al-Din Kaika'us II. The overstrike would essentially have intended to convert the coin into a fals of the issue catalogued as Album-1225⁹, and, given the years of overlapping rule of the two Islamic rulers mentioned, would have been applied during the period 1245-58 AD. A specimen of the coin type catalogued as Album-1225 is included in this study for comparison with the overstrikes:

No. 4 AE Fals, 2.27g, 21 mm

JC1276

Obv: Inside a square border made of closely-spaced dots, enclosed by a solid circle (with traces of date in diwani script below):

⁸ S. Album, *A Checklist of Islamic Coins* (2nd Edition, Santa Rosa, CA, 1998), p. 30, No. A-278.

⁹ Album, p. 63.

السلطان
الأعظم عزّ الد
نيا والدين

Rev: Inside a square border made of closely-spaced dots, enclosed by a solid circle:

الإمام
المستعصم بالله
أمير المؤمنين

This discovery allows us to rearrange some of the Armenian numismatic issues of this time. Additionally, it proves that the rulers of the Armenian Cilician kingdom reused even more of the designs of their predecessors than was previously known, potentially making the attribution of any single specimen even more ambiguous. While other factors such as metrology can help narrow the options, the fact that this particular coin's weight is at a boundary between the heavier (relatively, "earlier") and lighter (relatively, "later") issues, coupled with large deviations in weight for a single issue, make that factor inconclusive. Additionally, given that Hetoum II's only silver coins were of debased billon, it would follow that his coppers should be smaller, lighter, and, potentially, of poorer execution. If that is in fact the case, then perhaps all of the better-executed, larger and heavier coppers with the name of Hetoum need to be re-attributed to Hetoum I.

In this regard, it is important to note that most of the copper coins previously attributed to Hetoum II, of the king seated facing type, and of Levon III (all of which show the king seated facing, but with the exception of some artistic smaller coins, which may in fact need to be re-attributed to Levon IV) lack the cross in the obverse legends. This is due to the fact that their small size and very rough, careless engraving apparently forced the engravers to make room, in the space normally reserved for the legend, for the king's head and crown. That said, some of the copper kardezzes that name Hetoum, of the same general design, do have a cross in their obverse legends. As the cross in the obverse legend is present in the obverse legends of all three specimens of the new variety of kardezzes being attributed to Hetoum I, perhaps this subtle design difference can help differentiate between the new kardezzes of Hetoum I and those of Hetoum II. Along with this criterion, it should be noted that the new Hetoum I kardezzes also appear to be struck on larger flans, although not necessarily of a heavier weight. Finally, these kardezzes also exhibit an unusual style of engraving of the Armenian letter շ (H) in the obverse legend, resembling an open numeral 4, composed of three lines where the top one is barely inclined, almost vertical, followed by a horizontal one, and finally a vertical third arm, all three segments being connected end to end.

These three characteristics (cross in obverse legend, large flan, and շ style) are also evident in two other coins in the author's collection. These coins, which appears to be of the same type as the host of the subject coins of this study, are in fact obverse die matches with coin No. 1, and, therefore, should be catalogued as non-overstruck kardezzes of the new type assigned to Hetoum I. These coins are described as:

No. 5 AE Kardez, 2.67 g, 22 mm, 2:00 JC Coll. No. 921
Obv: King seated on throne with a pillow surmounting two legs at each side(?), crowned, holding long fleur-de-lis scepter in right hand over right shoulder, and cross in left hand. The legend, between two solid lines, surrounds the king's image:
+ՀԵԹՈՒՄ ԹԱԳԱՒՈՐ ՀԱ (with ligatured ՈՐ)
(+HETOUM TAKAVOR HA, or Hetoum King of the Armenians).

Rev: A cross pattée in a solid circle, 6:00 arm touching the circle, surrounded by the legend:
+ՇԻՆԵԼ Ի ՔԱՂԱՔ ՍԻ
(+ShINEL I KAGhAK I SI, or made in the city of Sis).

No. 6 AE Kardez, 3.27 g, 26x23 mm, 3:00 JC Coll. No. 1333
Obv: King seated on throne with a pillow surmounting two legs at each side(?), crowned, holding long fleur-de-lis scepter in right hand over right shoulder, and cross in left hand. The legend, between two solid lines, surrounds the king's image:
+ՀԵԹՈՒՄ ԹԱԳԱՒՈՐ ՀԱ (with ligatured ՈՐ)
(+HETOUM TAKAVOR HA, or Hetoum King of the Armenians).

Rev: A cross pattée in a solid circle, 6:00 arm touching the circle, surrounded by the legend:
+ՇԻՆԵԼ Ի ՔԱՂԱՔ ՍԻ
(+ShINEL I KAGhAK I SII, or made in the city of Sis).

Three additional coins in the author's collection share these three characteristics with the subject coins of this study, although die matches cannot be established between them and either of the overstruck specimens. They are therefore given here, with some reservation, as being attributed to Hetoum I pursuant to the conclusions of this study.

No. 7 AE Kardez, 3.55 g, 24x20 mm, 4:00 JC Coll. No. 1392
Obv: King seated on throne with a pillow surmounting two legs at each side, crowned, holding long scepter in right hand over right shoulder, jutting out of the inner circle, and globe in left hand. The legend, between two solid lines, surrounds the king's image:
+ՀԵԹՈՒՄ ԹԱԳԱՒՈՐ Հ (with ligatured ՈՐ)
(+HETOUM TAKAVOR H, or Hetoum King of the Armenians).

Rev: A cross pattée in a solid circle, a pellet in each quadrant, surrounded by the legend:
+ՇԻՆԵԼ Ի ՔԱՂԱՔ [Ի ՍԻՍ?]
(+ShINEL I KAGhAK [I SIS?], or made in the city of Sis).

No. 8 AE Kardez, 4.84 g, 29 mm, 1:00 JC Coll. No. 1455
Obv: King seated on throne with a pillow surmounting one leg at each side, crowned, holding long scepter in right hand over right shoulder, jutting out of the inner circle, and cross in left hand. The legend, between two solid lines, surrounds the king's image:
+ՀԵԹՈՒՄ ԹԱԳԱՒՈՐ Հ (with ligatured ՈՐ)
(+HETOUM TAKAVOR H, or Hetoum King of the Armenians).

Rev: A Latin cross in a solid circle, arms touching the circle, a pellet in each quadrant, surrounded by the legend:
+ՇԻՆԵԼ Ի ՔԱՂԱՔ Ի Ս
(+ShINEL I KAGhAK I S, or made in the city of Sis).

1 Obverse

1 Reverse

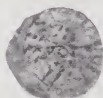
1 Obverse
(rotated)

1 Reverse
(rotated)

2 Obverse

2 Reverse

2 Obverse
(rotated)

2 Reverse
(rotated)

4 Obverse

4 Reverse

5 Obverse

5 Reverse

6 Obverse

6 Reverse

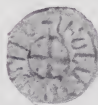
7 Obverse

7 Reverse

8 Obverse

8 Reverse

9 Obverse

9 Reverse

J. Christianian, A Seljuq Overstrike of Kaika'us II and a New Kardez Type for
Hetoum I of Cilician Armenia

- No. 9 AE Kardez, 3.47 g, 23x21 mm, 10:00 JC Coll. No. 1421
Obv: King seated on throne with a pillow surmounting two legs at each side, crowned, holding long fleur-de-lis scepter in right hand over right shoulder (possibly jutting out of the inner circle), and cross in left hand. The legend, between two solid lines, surrounds the king's image:
+ՀԵԹՈՒՄ ԹԱԳԱՒՈՐ ՀԱ (with ligatured ՈՐ)
(+HETOUM TAKAVOR HA, or Hetoum King of the Armenians).
Rev: A cross pattée in a solid circle, 6:00 and 9:00 arms touching the circle, surrounded by the legend:
+ՇԻՆԵԼ Ի ՔԱՂԱԿ [Ի Ս?]
(+SHINEL I KAGhAK [I S?], or made in the city of Sis).

The reattribution of these coins from Hetoum II to Hetoum I may yield interesting conclusions as to the economic and political factors affecting the Cilician Armenian kingdom at the time during which they were struck. Thus, the conditions during the reign of Hetoum II would have to be viewed as even harsher and more tumultuous than believed previously, if the coins which would have figured among the finest and most artistic of his reign are, as a result of this discovery, re-assigned to an earlier king. Additionally, it might perhaps appear odd that Hetoum I should have used yet another type of copper coin, considering his reign was marked by such a large number of known types already. But, considering he ruled for 44 years, longer than any of the other monarchs of the Armenian kingdom of Cilicia, that certainly should not be considered excessive.

However, this discovery also prompts us to take another look at the relationship between Hetoum I and the Seljuqs of Rum. This relationship has variously been described as one of vassalage of the Armenian kingdom to the Seljuqs of Rum, or as an alliance between them, although it is perhaps best summarized as a "nominal suzerainty"¹⁰, based on the historical and numismatic evidence. While this newly discovered coin, with its Seljuq overstrike, may not by itself resolve the controversy, it proves that localized trade existed between the two kingdoms, since copper coins in a two-metal currency system were usually used for that purpose. The kardezzes, having entered the Seljuq economy, were probably validated for use in the areas under the sultan's control by the application of the overstrike.

¹⁰ P. Bedoukian, "The Bilingual Coins of Hetoum I (1226-1270), King of Cilician Armenia", *Selected Numismatic Studies* (Los Angeles, 1981), p. 230; also in ANS Museum Notes VII, 1957, p. 230.

ARMENIAN NUMISMATIC LITERATURE

11 KHACHATOURIAN, Lyun. *Yerevan*, (September-October 2011), p.92, illus.

The 12th letter of the Armenian Alphabet, lyun -լ, is presented and compared to the Latin letter "L." The obverse of a silver tram struck by King Levon I is illustrated where the Armenian letter lyun (լ) is inscribed.

Հայ ալբուրէնի 12րդ տառը, լիւն-լ ներկայացուած ու բաղդաստուած է լատին «L» տառին հետ: Պատկերուած է արծաթեայ դրամ մը, հատանուած՝ Լևոն Ա թագաւորին կողմէ, ուր հայերէն լիւն տառը (լ) քանդակուած է:

12 MELKONIAN, Hovsep M, The Architects of a Renaissance; The Bicentennial of the Mekhitarist Fathers in Vienna, Austria (1811-2011). *Nor Guank*, Vol. XXXIII (29 September 2011), No. 43, pp. 19, 24-26, illus.

While narrating the history of the activity of Mekhitarist fathers, illustrated a medal dedicated to their 200th anniversary. YTN

Միխիթարեան հայրերու գործունէութեան պատմագրութեան առթիւ, պատկերուած է իրենց 200-ամեակին նուիրուած մեդալը: ԵԹՆ

13 MELKONIAN, Hovsep M, Viennakan Mkhitarian Miabanut'ian Hayagitakan Vastakē [The Armenological Work of The Mekhitarian Congregation in Vienna] - Վիեննական Միխիթարեան Միաբանութեան հայագիտական վաստակը, *Nor Guank*, Vol. XXXIII (15 and 22 September 2011), No. 41 and 42, pp. 1, 30-33; , 24-26, and pp. 5, 37, respectively, illus. In Armenian.

See abstract of No. 245a.

14 TEKIN, Oğuz. Konuşan Paralar, Tarih Boyunca Anadolu Kentleri ve Sikkeleri - Talking Coins, Anatolian Cities and Their Coins through History, by Oğuz Tekin. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2011, pp. 10, 11, 64, 65, 188-191, 260, 261, illustrated in enlargement and actual size. Bilingual in Turkish and English..

The presented text is made up of three sections: a general introduction, the city under discussion, and images of coins. Antioch—a summarized historical background is given to the mint city of Antioch, the Artaxiad dynasty of Armenia, and Tigranes the Great. A silver tetradrachm and tiara of Tigranes is described. Sis—An historical background to the Armenians of Cilicia and the mint city of Sis is given. The silver and copper coins of kings Levon I and Hetoum I are noted. A copper tank of King Hetoum I is described in detail.

Ընծայուած շարադրանք բաղկացած է երեք մասերէ. ընդհանուր ներածական, քննարկուած քաղաքը և դրամի նկարները: Անտիոքը— ամփոփուած պատմական ուրուագիծ մը տրուած է դամաստարան Անտիոքի մասին, Արտաշէսեան հարստութեան և Տիգրան Մեծի մասին: Նկարագրուած է Տիգրանի արծաթեայ չորեքդրամեանն ու իր խոյրը: Սիս—Պատմական ուրուագիծ մը տրուած է Կիլիկիոյ հայերու և դամաստարան Սիսի մասին: Նշուած են Լևոն Ա և Հեթում Ա թագաւորներու արծաթ ու պղինձ դրամները: Մանրամասնութեամբ նկարագրուած է Հեթում Ա թագաւորի պղնձեայ դանդը: ԵԹՆ

TWO ARMENIAN TOKENS

By Dr. Paul Z. Bedoukian

Translated from Armenian by L. A. Saryan, Ph.D.

Translator's Introduction:

The full panorama of Armenian numismatics extends well beyond the coinage of our early Artaxiad and Cilician kingdoms. Paper currency and Armenian medals have also been studied, but other areas remain to be investigated. One of these is the field of Armenian metallic tokens. Although a few types have been described, the study of these rare tokens is still in its very early stages.

In 1988, the late scholar Dr. Paul Z. Bedoukian published what is probably the earliest article to touch on this topic. That brief study, entitled "Yergou Haigagan Tramner," appeared on pages 219-220 of the 1988 issue of *Handes Amsorya*, the philological journal of the Mekhitarist Congregation of Vienna, Austria. Later, this article was reprinted in the collected edition of *Selected Numismatic Studies II of Paul Z. Bedoukian* (Los Angeles, 2003), pp. 263-266 and plate 33.

Bedoukian's article, originally published in Armenian, is translated here into English for the first time. It describes two distinct types of very rare small metallic tokens or coins which were known to the author. It is apparent that the pieces described in this article are not government-issued coins *per se*, but are instead privately issued pieces which probably circulated locally within the Armenian community. In the present translation, the term "tram" (literally, "coin") is rendered as "token" whenever appropriate. The accompanying figures, reproduced directly from Bedoukian's original paper, show the tokens both in actual size and enlarged. Comments and footnotes added by the translator are placed within brackets.

It should be added that we have never seen or examined examples of these particular tokens. If any of our readers know of examples, it would be helpful if clear enlarged illustrations and metrological data could be published.

The striking of Armenian coins ended with the fall of the Armenian government in Cilicia in 1375 A.D.¹ There are a few rare coins [called post-Roupenian] which resemble the coins of the last Cilician kings. These have uncertain inscriptions and perhaps were struck in the mint of Sis after 1375 to temporarily satisfy local monetary requirements.² This matter has not been definitely established, and it is possible that these coins are contemporary counterfeit pieces.

---

¹ Zareh P. Bedoukian, *Cilician Armenia's Coins* (Vienna: Mekhitarist Press, 1963). [The citation is to the Armenian language edition of Bedoukian's *Coinage of Cilician Armenia* (New York: American Numismatic Society, 1962).]

² *Ibid.*, plate 48, coins 2246 to 2248.

It is unfortunate that five centuries later, when the Armenians declared independence in the Caucasus, they only printed paper currency and did not have an opportunity in that short time to strike coins. After the Bolshevik government was established all metallic coins in the Soviet Union carried Russian legends.

For centuries Armenians were compelled to migrate from their historic lands, establishing colonies in India, Russia, and Europe. Many times, following local customs, Armenians struck attractive medallions. Specimens of these medallions, in gold and silver, have reached us.³

Surprisingly, we know of at least two types of Armenian tokens that were struck and placed into circulation in recent times. As far as we know, no literature about these tokens has appeared in the periodical press, even though one of them is mentioned by Father Krikoris Vartabed Kalemkarian in Sibilian's book *Classification of Roupenian Coins* which was published in 1892.⁴

Church Tokens (?)

In the introduction to Sibilian's book Father Kalemkarian mentions that Prof. Markov⁵ of the Hermitage Museum had sent to Vienna the casts of four small coins. There are three varieties of these one-sided⁶ coins, two of which show the Armenian letter շ in the center and the third showing a cross. Father Kalemkarian [writing in 1892] adds the following: "As far as it is possible to conclude from the style of the lettering on these pieces, these tokens were created very recently, and it appears that it will be possible to trace their origin to the history of the Armenian colonies in Russia."

Church Tokens

Prof. Bykov⁷ of the Hermitage sent aluminum foil impressions of these pieces to the author (see the figures which are original size and enlarged).

³ Paul Z. Bedoukian, "Armenian Gold Medals," *Armenian Numismatic Journal*, Vol. 9, No. 2 (June 1983), pp. 14-25, plates II-III.

⁴ Fr. Clement Sibilian, *Classification of Roupenian Coins* (Vienna: Mekhitarist Press, 1892), p. xi.

⁵ [The reference is to Prof. Alexei Markov, numismatic curator at the Hermitage Museum in St. Petersburg, Russia in the late nineteenth century.]

⁶ [From this description, it seems that the metal of these tokens is so thin that they only needed to be struck on one side, similar to medieval bracteate coins.]

⁷ [The reference is to Dr. A. A. Bykov, late curator of Islamic Coins at the Hermitage Museum.]

The three varieties have the following legends:

1. Clockwise legend ՆԿԵՂԵԱՅ ԱՅ.
In the center the letter Ն is oriented underneath the letter Դ.
2. A different clockwise legend ԵԿԵՂՅԵՅ [illustrated].⁸
In the center the letter Ն is oriented underneath the first letter Ե.
3. A different clockwise legend ՆԿԵՂԵՅԵԱՅ [illustrated].
In the center is seen a cross with arms of equal length.

The legends [which are variants of the Armenian word for church] definitely establish that these small one-sided tokens were struck by a church authority. Unfortunately, it is presently not known when, where, or under what circumstances these tokens were struck. Likewise, it has not been established of what material these tokens were made.⁹

We do know that in the late nineteenth century Ottoman Empire, due to the shortage of metallic coins, the government permitted ethnic minorities, especially the Armenians and Greeks, to print tokens the size of postage stamps on thin cardboard or paper. These were accepted in the marketplace in place of metallic coins. Recently, an important collection of these paper tokens came to light which justified study and publication.¹⁰

Gold and Silver Tokens

Gold and Silver Tokens

The Mekhitarist Monastery of Venice has a single gold and several silver small tokens, all of which are of one type.

On the obverse of these tokens can be seen a scale [with two pans suspended] with the [Armenian] letters Գ and Ն on the left and right sides of the handle. There are also two letters ԿԻ placed in between the two pans of the balance. These are not capital letters and very probably they indicate the name of a person. The edge of the token is decorated with a wreath of leaves.

⁸ [In the figure corresponding to this token, the legend reads ԵԿԵՂՅԵՅ.]

⁹ [Judging from the illustrations, these tokens measure approximately 13-14 mm in diameter.]

¹⁰ K. M. MacKenzie, "Armenian Church Tokens," *Armenian Numismatic Journal (Essays on Numismatics in Memory of Father Clement Sibilian on the Centennial of His Death)*, Vol. 4 (1978), pp. 147-160, plates XV-XVIII.

On the reverse of the token is seen a bouquet consisting of various flowers with their different leaves. To the left of the bouquet are the Arabic numerals ١٢, and on the right side ٢٢, representing the [Hejira] date 1232, which corresponds to the Christian date 1815. The author's silver example weighs one gram, so it is possible to estimate that the same token in gold weighs two grams.¹¹

All of the examples of this token possessed by Venice are in very nice condition. Possibly they entered the monastery when they were newly minted. It is not known under what circumstances, where and in whose name these tokens were struck.

The obverse and reverse are struck with the same orientation [i.e., 12:00 o'clock die orientation]. Coins are always struck with opposite orientation [i.e., 6:00 o'clock die orientation], so it is possible to regard this piece as a medal, even though it is very small for a medal.¹²

Understandably, in this article it has not proven possible to answer all of the questions [about these tokens]. Nevertheless, it is interesting to present these few pieces which constitute links in the unfilled five-hundred year chain of Armenian numismatics.

ARMENIAN NUMISMATIC LITERATURE

15 ASBAREZ. Anii 1050 Ameakin ew Artashati 2200 Ameakin Nuiruats Hushadram [Commemorative Coins Dedicated to the 1050th Anniversary of Ani and 2200th Anniversary of Artaxata] - Անիի 1050 ամեակին և Արտաշատի 2200 ամեակին նուիրուած յուշադրամ. *Asbarez*, Vol. 103 (Friday, 14 december 2010), No. 13,934, p. 4, illus. In Armenian.

The Central Bank of the Republic of Armenia has placed in circulation the following commemorative coins: Misak' Metsarents', 125th birth anniversary, gold; T'oros Rösslin, 800th birth anniversary, gold; Ani, 1050th anniversary of the founding, gold; Artaxata, 2200th anniversary of the founding, gold; Mekhitarist Congregation in Vienna, 200th anniversary of the founding, silver. The commemorative coins were struck in Holland. YTN

Հայաստանի Հանրապետության կեդրոնական դրամատուրը շրջանա-ռութեան մէջ դրած է հետեւեալ յուշադրամները: Միտաք Մեծարենց, ծննդեան 125-ամեակ, ոսկի. Թորոս Ռոսլինի ծննդեան 800-ամեակ, ոսկի. Անիի հիմնադրման 1050-ամեակ, ոսկի. Արտաշատի հիմնադրման 2200-ամեակ, ոսկի. Վիեննայի Մխիթարեան Միաբանութեան հիմնադրման 200-ամեակ, արծաթ: Յուշադրամները հատուած են Հոլանտայի մէջ: ԵԹՆ

¹¹ [As on the obverse, the reverse edge is decorated with a wreath of leaves. Judging from the illustrations, these tokens measure approximately 14 mm in diameter.]

¹² [Modern coins are typically struck with the dies fixed at 6:00 o'clock die orientation; this is designated coin orientation. Medals, on the other hand, are typically struck or cast with medallion orientation, where both faces have the same (12:00 o'clock) orientation. There are exceptions to this rule.]

ARMENIAN NUMISMATIC SOCIETY

Phone: 562-695-0380, e-mail: ArmNumSoc@aol.com

8511 Beverly Park Place, Pico Rivera, CA 90660-1920, USA

SALE

PUBLICATIONS	SALE PRICE
SP1. Bedoukian, Paul Z. <i>Selected Numismatic Studies [I]</i> . 1981, xxxvi, 570 pp., 72 pls., clothbound (For Vol. II see SP10), retail \$35.00.....	\$10.00
SP2. Nercessian, Y. T. <i>Attribution and Dating of Armenian Bilingual Trams</i> . 1983, 36 pp., 12 pls., card covers, retail \$6.75.....	2.00
SP3. Nercessian, Y. T. <i>Armenian Numismatic Bibliography and Literature</i> . 1984, 729 pp., clothbound, retail \$50.00.....	10.00
SP4. Bedoukian, Paul Z. <i>Coinage of the Armenian Kingdoms of Sophene and Commagene</i> . 1985, 37 pp., 2 pls., card covers, retail \$6.00.....	2.00
SP5. Bedoukian, Paul Z. <i>Armenian Coin Hoards</i> . 1987, 64 pp., 6 pls., card covers, retail \$8.00.....	2.00
SP6. Nercessian, Y. T. <i>Bank Notes of Armenia</i> . 1988, 224 pp, 192 pl., clothbound, retail \$30.00.....	8.00
SP7. Bedoukian, Paul Z. <i>A Hoard of Copper Coins of Tigranes the Great and a Hoard of Artaxiad Coins</i> . 1991, 30 pp., 2 pls., card covers, retail \$5.50.....	1.00
SP8. Nercessian, Y. T. <i>Armenian Coins and Their Values</i> . 1995, 256 pp., 48 pls., cloth/bound OUT of PRINT, author's copy.....	50.00
SP9. Nercessian, Y. T. <i>Armenian Numismatic Studies [I]</i> . 2000, viii, 678 pp., 96 pls., clothbound (For Vol. II see SP15), retail \$75.00.....	18.00
SP10. Bedoukian, Paul Z. <i>Selected Numismatic Studies II</i> . 2003, viii, 376 pp, 61 pls., clothbound (for Vol. I see SP1), retail \$57.00.....	10.00
SP1 + SP10 (SNS I & SNS II), retail \$92.00.....	20.00
SP11. Nercessian, Y. T. <i>Silver Coinage of the Artaxiad Dynasty of Armenia</i> . 2006, x, 212 pp., 96 p.l.s., clothbound, retail \$60.00.....	10.00
SP12. Nercessian, Y. T. <i>Armenian Coin Auctions</i> . OP. Author's copy, vi, 118 pp., 8½x11" format, card covers	20.00
SP13. Nercessian, Y. T. <i>Metrology of Cilician Armenian Coinage</i> . OP. Author's copy, 2007, xiv, 161 pp., 8½x11" format, card covers	35.00
SP14. Nercessian, Y. T. <i>Catalogue of Armenian Coins Collected by Y.T. Nercessian</i> .OP. Author's copy, 2008, lviii, 387 pp., 128 pls. clothbound.....	80.00
SP15. Nercessian, Y. T. <i>Armenian Numismatic Studies II</i> . 2009, xii, 580 pp., 60 pls., clothbound (For Vol. I see SP9), retail \$50.00.....	12.00
SP9 + SP15 (ANS I & ANS II), retail \$125.00.....	20.00
ANJ4. <i>Essays on Armenian Numismatics in Memory of Father Clement Sibilian on the Centennial of His Death</i> , <i>Armenian Numismatic Journal</i> , Series I, Vol. IV (1978), 167 pp., XXI pls., card covers, retail \$30.00.....	15.00
ANJ15. <i>Studies in Honor of Dr. Paul Z. Bedoukian</i> , <i>Armenian Numismatic Journal</i> , Series I, Vol. XV (1989), 192 pp, illus., card covers, retail \$30.00.....	10.00
<i>Armenian Numismatic Journal</i>	
--Volumes I (1975)	5.00
--Volumes II, III, V to XIV, XVI, XVII	8.00
--Volumes XVIII (1992), XIX (93), XX (94), XXI (95).....	10.00
--Volumes XXII (1996), XXIII (97), XXIV (98), XXV (99).....	25.00
--Volumes XXVI (2000), XXVII (01), XXVIII (02), XXIX (03), XXX (04).....	30.00
--Volumes I (2005) to 3 (2007), Series II	30.00
--Volumes 4 (2008), 5 (2009), 6 (2010), 7 (2011) Series II	40.00
--Volumes I (1975) to 35 (2009), thirty-five volumes, unbound (US Ship, Ins. \$20.00)	637.00
-- Volumes I to V (1975-1979), cloth bound (one month bindery time), US shipping \$10.....	112.00
--Volumes VI-X (1980-1984), cloth bound (one month bindery time), US shipping \$10.....	86.00
--Volumes XI-XV (1985-1989), cloth bound (one month bindery time), US shipping \$10.....	115.00
--Volumes XVI-XX (1990-1994), cloth bound (one month bindery time), US shipping \$10.....	92.00
--Volumes XXI-XXV (1995-1999), cloth bound (one month bindery time), US shipping \$10.....	155.00
--Volumes XXVI-XXX (2000-2004), cloth bound (one month bindery time), US shipping \$10.....	195.00
--Volumes I (31) to 5 (35), (2005-09), Series II, cloth bound (one month bindery time), US shipping \$10	215.00
--Volumes I (1975) to 35 (2009), thirty-five volumes, cloth bound (US Ship, Ins. \$25.00)	970.00

SUPERSEDES ALL PREVIOUS LISTS

US shipping cost, add \$7 for first book, \$2 for each additional book. PREPAYMENT REQUIRED. California residents please add appropriate sales tax. Minimum order \$25. All orders must be addressed to W. Gewenian, Treasurer. OP=Out of print. Dec. 2012

ARMENIAN NUMISMATIC SOCIETY

Phone: 562-695-0380, e-mail: ArmNumSoc@aol.com

8511 Beverly Park Place, Pico Rivera, CA 90660-1920, USA

SALE

Bedoukian Publications

	SALE PRICE
B1. Bedoukian, Paul Z., <i>Coinage of the Artaxiads of Armenia</i> . London: Royal Numismatic Society, <i>Special Publication</i> , No. 10, 1978, 81 pp., 8 pls., clothbound, retail 30.00.....	8.00
B2. Bedoukian, Paul Z., <i>Coinage of Cilician Armenia</i> . Danbury, CT: 1979, xxxix, 494 pp., 12 pls., clothbound, retail 45.00.....	10.00
B3. Bedoukian, Paul Z., <i>Armenian Coins and Medals: An Exhibition from the Collection of Dr. Paul Z. Bedoukian – Յուդահանդէս Տբ. Զարեհ Պողոկեանի հաւաքածոյն</i> . New York: Museum of the Diocese of the Armenian Church of America, 1971, [24 pp.], bilingual, illus. in black and white, 8.5"x7", card covers. OP. Nercessian stock, retail 5.00.....	3.00
B4. Bedoukian, Paul Z., <i>Armenian Books: An Exhibition of Early Printings 1512-1700, from the Collection of Dr. Paul Z. Bedoukian – Յուդահանդէս հայերէն հնաստագրերու Տոթթ. Զարեհ Պողոկեանի հաւաքածոյն</i> . New York: Armenian Museum of the Diocese of the Armenian Church of America, 1975, [24 pp.], bilingual, illus. in black and white, 8.5"x7", card covers. OP. Nercessian stock, retail 5.00.....	3.00
B5. Bedoukian, Paul Z., <i>Thirty Centuries of Armenian Metal Art: An Exhibition from the Collection of Dr. Paul Z. Bedoukian – Երեսուն դարու հայ արուեստ մետաղի. Յուդահանդէս Տբ. Փոյ Զ. Պողոկեանի հաւաքածոյն</i> . New York: AGBU Gallery, 1978, [24 pp.], bilingual, illus. in black and white, 8.5"x7", card cover, originally retail \$5.00.....	1.00
B6. Bedoukian, Paul Z., <i>Armenian Woven Art: An Exhibition from the Collection of Dr. Paul Z. Bedoukian – Հայ հիւստածեղեւի արուեստ. Յուդահանդէս Տոթթ. Փոյ Զ. Պողոկեանի հաւաքածոյն</i> . New York: AGBU Gallery, 1980, [24 pp.], bilingual, illus. in COLOR, 8.5"x7", card covers, originally retail \$12.50.....	2.00
B7. Bedoukian, Paul Z., <i>Armenian Ceramic Art: An Exhibition from the Collections of Tina & Haroutine Hazarian, Dr. Paul Z. Bedoukian – Հայ յաիւճապակիի արուեստ. Յուդահանդէս Արթինա եւ Եարութիւն Հապարեանի եւ Տոթթ. Փոյ Զ. Պողոկեանի հաւաքածոյն</i> . New York: Armenian Museum, 1982, [24 pp.], bilingual, illus. in COLOR, 8.5"x7", card covers, originally retail \$12.50.....	2.00
B8. Bedoukian, Paul Z., <i>Հոլանտա կոխուած 18րդ դարու հայ մետաղներ – Eighteenth Century Armenian Medals Struck in Holland</i> . Venice: Mekhitarist Press, 24 pp., 7"x9.5", card covers, 24 pp., illus. in black and white, 3 pp. English summary. Reprinted from <i>Bazmavep</i> , 1977/3-4, pp. 728-751. Card covers.	SOLD OUT

Armenian Numismatic Society Offprints and Medals

OP2. "Overstruck and Countermarked Coins of the Artaxiad Dynasty of Armenia," by Nercessian and Saryan, an offprint of ANJ, Vol. XXII (1996), pp. 23-62, pls. I-VI. US 1st class Ship. \$3.	12.5
OP3. "Silver Coins of Tigranes II of Armenia," by Y. T. Nercessian, an offprint of ANJ, Vol. XXVI (2000), Nos. 3-4, pp. 43-108, pls. 1-10. US first class shipping \$3.00.....	15.00
M1. Bedoukian, P. Z. Silver proof medal, 39 mm diameter, 1 troy ounce. Obv. portrait of Bedoukian; Rev. logo of ArmNS (2000). Please read the note below. US shipping \$6.....	52.00
M2. Nercessian, Y. T. Silver proof medal, 39 mm diameter, 1 troy ounce. Obv. portrait of Nercessian; Rev. logo of ArmNS (2005). Numbered, certificate of authenticity. Please read the note below. US shipping. \$6	55.00
Note. The price of silver medals is subject to change based on the market fluctuations, +/- 1.00 per ounce of bullion silver. The reference price is \$25.00 per ounce of bullion silver. For example, if the bullion silver value increased to \$30.00, add \$5 to the posted medal price; if decreased to \$20.00, then subtract \$5 from the medal price.	

SUPERSEDES ALL PREVIOUS LISTS

US shipping cost, add \$7 for first book, \$2 for each additional book. **PREPAYMENT REQUIRED.** California residents please add appropriate sales tax. Minimum order \$25. All orders must be addressed to W. Gewenien, Treasurer. **OP=**Out of print. Dec. 2012